

**TC.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

SİVİL TOPLUM BAĞLAMINDA OSMANLI KENT YAPISI: KAYSERİ ÖRNEĞİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. DOĞAN YÖRÜK**

**HAZIRLAYAN
ÖMER FARUK ÇAKIR
134202041004**

**KONYA
2015**

İçindekiler

ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
GİRİŞ	1
I. SİVİL TOPLUM VE KENT OLGUSU	3
A. Sivil Toplumun İzahı ve Osmanlı'daki Varlığına Yönelik Tartışmalar	3
B. Sivil Toplum Açısından Kentin Önemi	10
II. OSMANLI KENTİNİN DÖNÜŞÜMÜ	16
A. Dönüşümün Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri	16
B. Kenti Çevreleştiren Aktörler Olarak Ayanlar	22
III. KAYSERİ	28
A. Kentin Sosyo-Ekonomik Zenginliği.....	28
B. Kentin Temsil Gücü ve Hukuki Yönü.....	40
SONUÇ	52
KAYNAKÇA	54

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ÖMER FARUK ÇAKIR		
	Numarası	134202041004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/YAKINÇAĞ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☐
	Tezin Adı	SİVİL TOPLUM BAĞLAMINDA OSMANLI KENT YAPISI: KAYSERİ ÖRNEĞİ		

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

(İmza)

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	ÖMER FARUK ÇAKIR		
	Numarası	134202041004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/YAKINÇAĞ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☐
	Tez Danışmanı	Doç.Dr.DOĞAN YÖRÜK		
	Tezin Adı	SİVİL TOPLUM BAĞLAMINDA OSMANLI KENT YAPISI: KAYSERİ ÖRNEĞİ		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **SİVİL TOPLUM BAĞLAMINDA OSMANLI KENT YAPISI: KAYSERİ ÖRNEĞİ** başlıklı bu çalışma 06/07/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Doç.Dr.Doğan YÖRÜK	Danışman	
Prof.Dr. Muhittin TUŞ	Üye	
Yard.Doç.Dr. Meryem HAKİM	Üye	

ÖNSÖZ

Olayları değişik çerçevelerde kritize etme isteği, tarihçiyi, tarihin münasebet halinde olduğu defalarca belirtilmiş ve vurgulanmış olan disiplinlerin (coğrafya, ekonomi, siyaset bilimi, arkeoloji vd.) dışında farklı bilim dalları ile münasebet kurma, ilgili alanda yetkinleşmeye doğru sürükler. Söz gelimi, yakın dönem tarihçileri arasında trend haline gelen bir dönemi bir karakterin şahsiliği üzerinden aydınlatma düşüncesi, psikoanalitik bulguların tarihçi tarafından işlenmesini gerekli kılmıştır. Merkez-çevre, sivil toplum ve kent gibi olguları masaya yatıran tez etüdü özelinde ise, ilgili disiplin sosyolojidir. Tarih ile sosyoloji arasındaki diyalog, yakın geçmişe dayanmamaktadır ancak bilimsel olma açısından hastalıklı olduğu düşünülen tarih ile bilim olduğu onanmış sosyolojinin uzun birlikteliği kavgasız geçmiştir denilemez. Dolayısıyla karşılıklı etkileşimin olduğu iki alan arasındaki köklü geçmiş, münasebetin uyumlu olduğu anlamını taşımaz. Tarihi bir veri sunma alanına, tarihçiyi ise yalnızca belgeleri transkribe eden ve hadiseleri katıksız bir surette aktaran bir mütercim konumuna irca etme sorunsalın bir yüzünü yansıtır. Kuramsal anlamda üretken olma, hadiseleri bütüncül olarak görüp kapsayıcı yorumlarda bulunma böyle bir yöntembilim kültüründen yoksun olduğu düşünülen tarihçiden değil, sosyologdan beklenir. Bu yargı, tarihsel-sosyolojik bir meseleyi çözümlmek isteğinde olan tarihçi için ciddi bir açmazdır. Akademimizde, formel olarak tarih sosyolojisi adında bir alt disiplinin olmayışı, üniversitelerde ancak bir seçmeli ders olarak yer edinmesi belirtilen yaklaşıma bağlanabilir.

Elinizdeki tez çalışması, üniversite döneminden beri –kendi alanının yanı sıra- sosyoloji okumaları yapan, yüksek lisans aşamasında sosyolojik düşünmek adına dersler alan bir tarih öğrencisinin, her iki disiplini yakından ilgilendiren bir konuyu açıklamadaki başarı yüzdeliğini tayin edecek bir imtihan niteliğindedir. Her iki alanın yöntemlerinden hareketle hazırlanan tezin, Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet ve kent cemaati arasındaki ilişkiyi saptamaya çalışan araştırmalara farklı bir boyut kazandıracak ümidindeyiz.

Tezi hazırlama aşamasında, yardımlarını eksik etmeyen isimleri burada zikretmemek yalnızca araştırma ahlakının açık bir ihlali olmaz, aynı zamanda derin bir vicdan rahatsızlığına sebep olurdu. Çok değerli hocam Doç. Dr. Doğan Yörük’ün, akademik kariyerin kritik bir dönemi olan yüksek lisans sürecinde kazandırdıklarına bakılırsa, bulunulacak hiçbir ta’zim, belirtilecek hiçbir minnet ifadesi kifayet ölçüsünde olmayacaktır. Hem eğitimlik hem de araştırmacı yönünden faydalanmaya çalıştığım hocama, gerek derslerindeki ufuk açıcı okuma

ve yönlendirmeleri gerekse de tez sürecinde konuyla ilgili literatür bilgisini paylaşma cömertliği ile düşünsel ve yöntem açısından eksikliklerimi görmemi sağladığı için müteşekkirim. Prof. Dr. Köksal Alver'in dersleri ve Doç Dr. Bünyamin Ayhan ile yapılan sohbetler, önceleri eleştirel olarak yapılmayan sosyoloji okumalarının metodolojik bir temelde ele alınmasına vesile oldu. Değerli hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Belge okumada yaşanan bir problem üzerine çalınan ilk kapı, diplomatika konusundaki derinliği tartışmasız olan Prof. Dr. İzzet Sak Hoca'nınki idi. Tez aşamasındaki yardımlarının yanı sıra çalışma açısından önem arzeden sicil belgelerini okumada ilerleme kaydetmemizi sağlayan dersleri için hocama şükran borcum vardır. Tüm bu yardım, yönlendirme ve kontrollere rağmen çalışmada belirecek hata, eksiklik yahut fazlalığın yazarın uhdesinde olduğunu özel olarak belirtmeye gerek yoktur düşüncesindeyiz.

Bu mütevazı çalışma, yazara, ilim öğrenmenin ve öğrenilen ilim ahlakı ile yaşamının her şeyden önce bir inanç gerekliliği olduğunu sıklıkla telkin eden (yazarın bunu ne ölçüde kavradığı tartışılır) Mustafa Kargın'ın aziz ruhlarına ithaf edilmiştir.

Ömer Faruk ÇAKIR

KONYA 2015

SİVİL TOPLUM BAĞLAMINDA OSMANLI KENT YAPISI: KAYSERİ ÖRNEĞİ

Ömer Faruk ÇAKIR

ÖZET

Toplumsal gelişmişlik düzeyini belirleme aracı olarak sivil toplum, günümüz sosyal bilimcilerin üzerine yoğunlaştıkları alanlardan biri haline gelmiştir. Bunun altında, modernitenin günümüz ve tarihsel çerçevedeki problematiklerini çözümleyebilecek alt dinamiklerin yattığı söylenebilir. Sosyo-ekonomik açıdan içinde bulunduğu toplumun kendi kendine yetebilirliğini sağlayacak kent zemini, kent imkânlarını değerlendirebilecek yerel seçkinler zümresi ve çevreleşmenin belirtilerinden olan özerk kent hukuku, söz konusu alt dinamiklerin başlıca unsurlarıdır. Üzerinde semantik kaymalarının olduğu sivil toplum kavramı, çalışmada, hükümet dışı toplumsal organizasyon anlamında kullanılmıştır.

Anadolu'nun hem Kuzey-Güney (Sinop'tan başlayıp Halep'e uzanan yol) hem de Doğu-Batı (Antalya'dan başlayıp Tebriz'e ulaşan yol) istikametlerindeki yolların kesişme noktasında bulunmasının getirdiği maddi refah düzeyi ve sakinlerinin hukuki alana olan ilgisi ile Kayseri, Osmanlı kent dinamizminin boyutunu görmemize olanak tanıyacak özelliklere sahiptir. Bununla birlikte, ayanlar dönemi olarak adlandırılan XVIII. yüzyılda –genel resme aykırı olmayacak şekilde- Kayseri'de yerli aristokrat ailelerin türemesi de hem sosyo-ekonomik imkânları kendi adına değerlendirmede hem de mahalli siyasal nüfuz oluşturmada kentin bir hinterland bölgesi yahut uydu kent imajından uzaklaşmasını sağlamıştır. Sahip olduğu bu hususiyetler, Kayseri'yi, Osmanlı'daki merkez-taşra çatışmasını göstermede en uygun temsil konumuna getirmektedir. Buradan hareketle, sivil toplum olgusu, yukarıda zikredilen kullanımı ve alt unsurları ile Osmanlı'daki merkez ve çevre ilişkileri Kayseri bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre, Sivil Toplum, Kent Yapısı, Kayseri.

**IN THE CONTEXT OF CIVIL SOCIETY OTTOMAN URBAN STRUCTURE:
THE CASE OF KAYSERİ**

Ömer Faruk ÇAKIR

ABSTRACT

As a means of determination of social development level, civil society has become one of the areas that today's scientists focused on it. Below that, it can be said that there is underlied sub-dynamics that can analyze the problematics of present and historical framework of modernity. In terms of socio-economic, city basis which will provide the self-reliance of society in; group of local gentries which can use the urban facilities and autonomous urban law which is symptoms of peripheralization are the main components of underlied sub-dynamics. The concept of civil society, which is semantic shifts on, have been used as a non-governmental social organization in the thesis.

Thanks to the monetary prosperity brought about by the presence in both North-South (the road starting from Sinop and leading to Aleppo) and East-West (the road starting from Antalya and leading to Tabriz) direction at the crossroads of Anatolia , Kayseri has features that allow us to see the size of the Ottoman urban dynamism. In addition, in the XVIII. century which is called Ayans period, -manner of not to be contrary to the general picture-emerge of the local aristocrat families has led to the urban both socio-economic opportunities to assess their own behalf and the creation of local political influence a hinterland area of the city or suburbs a move away from the image. These characteristics of Kayseri will set to one of the most suitable positions to indicate center-country clash. In view of these informations, civil society phenomenon will be evaluated in the context of Kayseri with the use that is above mentioned and with sub-elements, center and periphery relations in Ottoman.

Key Words: Centre-Periphery, Civil Society, Urban Structure, Kayseri.

GİRİŞ

Çalışmanın hipotetik tarafı, toplumu hem bir değer hem de eylem alanı olarak gören ve birbirinden ayrıştırılması mümkün görünmeyen siyasa, statü sistemi, ekonomi ve kültürel değerler gibi alt sistemlerin bütünleşmesi ile vücut bulacak bir merkez olarak tanımlayan Edward Shils'in *Merkez ve Çevre*¹ isimli makalesinden mülhemdir. Ona göre, bu alt sistemler bir elit yahut elitler kümesini, bir karar alma mekanizmasını ifade eder. Sistem içi kararlar, yargı, eylem ve bütünsel olarak sistemin belli değerlerini içerir. Shils, bunlara genel olarak *merkezi değer sistemi* (central value system) demektedir: Merkezidir çünkü mukaddes olan ile bağıntılıdır ve merkezidir çünkü karar alma mekanizması/otorite tarafından benimsenir. Bu iki birim, -mukaddes olma ve otorite- birbirini tanımlamakta ve tamamlamaktadır.² Toplumun geri kalan kısmınca göreceği ilgi, kodların içselleştirilmesi merkez tarafından üretilen değerleri fonksiyonel kılacaktır. Merkez ile çevre arasındaki uzlaş, toplumsal konsensüs ancak değerlerin karşılıklı olarak gözetilmesi ile mümkün olacaktır. Ancak değerler sisteminin, toplumun tüm kesimlerince benimsenip, söz konusu toplumsal düzeni sağlamada daima başarılı olmadığının altı çizilmelidir. Değerler sisteminin geçerliliği merkezden çevreye doğru gidildikçe zayıflayabilir ve bu durum merkez karşısında ayrık bir çevrenin vücuda gelmesiyle neticelenebilir. Otoritenin yoğun kontrol aygıtlarından mahrum kaldığı, merkez-çevre iletişiminin kopmaya başladığı ve çevrenin sosyal, kültürel ve ekonomik etkinlikleri kenar, merkezi kodların etkisini yitirdiği iç bölgelerde yoğunlaştığında değerler sisteminin yaptırım yönü zayıflamaktadır.³ Merkez-çevre çatışması, yerleşik normlara ilişkin çevresel kayıtsızlığın dizginlenemediği zamanlarda palazlanmaktadır.

Çalışmamız, Osmanlı'da klasik dönem sonrası devlet ve taşra münasebetlerini, Shils'in merkez-çevre teorisi ekseninde irdeleme gayesini gütmektedir. Bu işlem, çevreleşmenin asal belirleyicilerinden olan *sivil toplum* zihniyetinin Osmanlı dünyasındaki varlığının sorgulanmasıyla gerçekleştirilecektir. Sivil toplumu, idari mekanizma dışındaki topluluk olarak ifade etmenin yahut vakıf, cami, medrese gibi imar faaliyetleri üzerinden varlığına işaret etmenin konuya değişik bir yorum kazandırmayacağı açıktır. Kavramı bu noktalar üzerinden açıklamış olan önceki çalışmaların aksine, sivil toplum ile asıl

---

¹ Edward Shils, "Centre and Periphery", in *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi*, Routledge & Kegan Paul, 1961, s.1.

² Shils, "Centre and Periphery", s.2.

³ Shils, "Centre and Periphery", s.8.

kastedilenin merkezi iradeye karşı oluşan toplumsal bilinçlenme olduğu kanaatindeyiz. Topluluktan toplumsallaşmaya doğru geçişin ifadesi olan sivil toplumun başlıca şartları vardır. İktisadi yeterlilik, hukuki bilinç, merkeze karşı temsil edilme, etnik farklılıkların gönüllü birliktelik anlayışı karşısında çözülmesi söz konusu şartların bazılarıdır. Tüm bu hususların yalnızca kent ortamında bir araya gelmesi, Osmanlı kentinin sivil toplum zaviyesinden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Kayseri kentinin, sivil toplumun zikrettiğimiz koşullarını bünyesinde barındırması, XVI. yüzyılın ortalarından başlayıp imparatorluğun yıkımına değin düzensiz aralıklarla ilerleyen adem-i merkezileşme sürecini söz konusu kent toplumu üzerinden izlememize fırsat vermiştir. İmparatorluğun dönüşümünde toplumsal etkiyi gündeme getirme düşüncesinde olan çalışmamız, hem sivil toplum tartışmalarına farklı bir görüş kazandırma hem bu tartışma üzerinden Osmanlı kent insanının kendi kendine yeterlilik noktasındaki potansiyeline ışık tutma hem de kent yapısının değişen doğasına dikkat çekme amacıyla olacaktır.

I. SİVİL TOPLUM VE KENT OLGUSU

A. Sivil Toplumun İzahı ve Osmanlı'daki Varlığına Yönelik Tartışmalar

Devlet ve toplum münasebetinin nasıl bir seyir izlediğini, devlet karşısındaki toplumsal duruşun niteliğini belirlemede bir kıstas olarak kullanılabilmesi hasebiyle sivil toplum olgusu, son dönem sosyal ve siyasal bilimcilerin üzerinde yoğunlaştıkları, çözümlenmeye çalıştıkları bir konu haline gelmiştir. *Çözümleme* girişimlerinin söz konusu edilmesi, kavramın birkaç yüzyıldan beri farklı devlet ve toplum kültürüne sahip mütefekkirler tarafından farklı şekillerde izah edilmesinden ötürüdür. Olgu üzerinde, henüz kavramsal düzlemde beliren karşıtlık, modern araştırmacılar, bilim adamları, siyasetçiler ve kanaat önderleri arasında da görülmektedir ve olgu her birinin dilinde farklı bir kullanım değerine sahip olmuştur. Dolayısıyla sivil toplumu araştırmasının merkezine yerleştiren, bir toplumdaki varsıllığına yahut yoksunluğuna işaret etmek isteyen araştırmacının, evvel-emirde kavrama biçilen değişik tanımlama ve kullanımları gözden geçirmesi ve nihayet ıstılahî olanı –yahut ona en yakın olanı- saptaması gerekmektedir.

Konusu açılan ihtiyacın, sivil toplum ifadesinin Türkiye'deki serüveni gözler önüne serildiğinde, ne denli anlamlı olduğu anlaşılacaktır. Özellikle demokrasi ile sivil toplum ilişkisinin kıymetlendirildiği 1980 askeri müdahalesini izleyen yıllarda olgu, –tarihsel akışıyla pek örtüşmeyen ve son derece sathî bir şekilde- *askeri toplumun* dışındaki kesim olarak tavsif edildi.⁴ Kavrama karşıtı üzerinden nitelik kazandırmaya çalışan bir başka girişim, sivil toplumu devletin haricindeki millet olarak tarif etti.⁵ Bir önceki izahtan tek farkı, askeri toplum ile devletin ikame edilmesidir ki bu, uzun yıllar askeri olanı devlet ile özdeş tutan düşünün tezahürüdür. Ancak her iki yaklaşımdan yapılacak –çalışmamız açısından daha merkezi olan- bir çıkarsama daha vardır: Sivil toplumu *sınıfsal* bir yapı üzerine yerleştirme uğraşısı. Şüphe götürmez, sivil toplum açıklamalarında devlet ve toplum ayırımına yapılan vurgu olgunun kavranılmasının ön şartıdır ancak bu ön şartı bir yanılısamaya dönüştüren yaklaşım, sivil toplumun toplumsal birliktelik, toplumsallaşma fonksiyonlarını göz ardı edip onu sınıflar arasındaki ayırım çizgisi olarak görme eğilimidir. Başka bir ifadeyle, devlet ve toplum karşıtlığı üzerine yapılan tonlama, toplumun kendi içinde de bir sınır çizmeye kapı

⁴ Ali Yaşar Sarıbay, “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.95.

⁵ Nuray Mert, “Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.60.

aralarsa bu, konu açısından kayda değer bir yanılsamaya sebep olacaktır. Son olarak, yine kavramın *sınıflar üstü* yönünü ıskala geçen ama biraz daha etraflı olan bir başka açıklama sivil toplumu, *siyasal toplumun* dışında, ekonomik ve sosyal ilişkilerin daha özel ve devlet müdahalesinin daha minimize edildiği alan olarak sunmaktadır.⁶ Türkiye’de bu türden yaklaşımlar doğrultusunda kullanılan sivil toplum kavramının revize edilmeye muhtaç olup olmadığı, olumlanması yahut olumsuzlanması, kavramın uzun yıllar tartışılıp geldiği Batı dünyasında nasıl karşılık bulduğunun anlaşılması ile mümkün olacaktır.

Sivil toplumu, devlet karşısında alanı belirlenmiş, belirli bir ölçüde müdahaleden kurtulan sivil kütle olarak açıklamak isteyenlerin aksine Hegel, bu bağlamda, devletin asıl muhatabının aile olduğuna işaret ediyordu.⁷ Aileyi daha da özelden bireyi sivil toplumun nüvesi olarak gören yaklaşımında, sosyal gruplar, iktisadi örgütlenmeler ve devletten ayrık bir keyfiyete haiz olan diğer tüm oluşumlar sivil toplum tablosuna yerleştirilmiş unsurlar hükmündedir. Hegel’in konuya ilişkin yorumundaki fark, sivil toplumun devlete, onun siviller üzerindeki hegemonyasına hizmet edecek bir birim haline evrilmesidir. Hegel’in sivil toplumu, merkezi devletin üst yapısından başka bir şey değildi: Aile/birey aracı oluşumlar kanalıyla devlete eklemlendiği, onun siyasal bir aygıtı haline geldiği zaman sivil toplum misyonunu yerine getirmiş olacaktı. Yukarıda toplumsal otonominin temel kaynakları olarak gördüğümüz unsurlar, Hegel yorumunda, varoluşsallığı devleti bireye öncelemek olan araçlara dönüşüyordu.⁸ İtalya’da azınlık bir monarşi taraftarı olan Machiavelli, Fransa’da Jean Bodin ve İngiltere’de Hobbes –bu konuda- Hegel’in inancını paylaşan düşünürler arasındadır. Dönem koşulları içerisinde devlet ve toplumun gördüğü kıymet, mezkûr fikir adamlarının konu üzerindeki –günümüzdeki yaklaşımın tam karşıtını ifade eden- düşüncelerini açıklamamıza yardımcı olabilir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Katolizmin devlet ve toplum üzerindeki erkiyetini sindirmeye, ulusu eksene almaya çalışan modern devlet anlayışı, merkezi bir teşkilatlanmayı ve itaatkâr bir toplum yapısını tasavvur etmekteydi. Sivil toplumun getireceği farklılık, toplumun merkez karşısındaki özerk tutumu modern devlet telakkisine göre marjinal bir hareket olarak görülmekteydi ve merkez-çevre kutuplaşmasına meydan verirdi. Sözleşmecî düşünür Rousseau bile -konjonktürel koşullardan hareketle-

⁶ Mümtaz’er Türköne, *Siyaset*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s.240.

⁷ Ömer Çaha, “Osmanlı’da Sivil Toplum”, *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No 3-4, Jan. 1994, s.81.

⁸ Ömer Çaha, *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, s.115-6.

Genel İrade için sivil topluma sırt çevirmekteydi.⁹ Hegel ve diğer mutlakiyetçi düşünürlerin sivil topluma ilişkin kanaatlerini, söz konusu merkezîyetçi atmosfer belirledi.

John Locke, David Hume ve Adam Smith gibi karşı kliği oluşturan klasik ekonomi politikçiler, öncekilerin aşkınlaştırdığı devlet yetkesinin sivil toplum lehine olabildiğince daraltılmasını savunarak olumsuzlayıcı bir tavrı benimsemişlerdir. Özgürlükler alanı olarak sivil toplum, merkezî devlet için çatışma kaynağı olarak değerlendirilmesinin aksine, toplumsal uzlaşmayı temin edecek bir keyfiyeteydi. *Gece bekçisi* metaforuyla John Locke, devletin asayiş koruma (polis), bireylerin toplumsal sözleşmeye riayet etmelerini sağlama (mahkeme) ve toplumu dış tehditlere karşı muhafaza etme (ordu) gibi asli vazifelerinin olduğunu arda kalan sosyo-ekonomik, kültürel ve ahlaki değerler gibi alanların ma'şeri vicdana terk edilmesi gerektiğini belirterek¹⁰ hem devletin hem de sivil toplumun yetke sınırlarını tayin etmekteydi. Aslında Locke özelinde klasik ekonomistler, yöneten ve yönetilen arasındaki yetke taksimi ve münasebeti belirleme, bireyin hürriyetini ve toplumun devlet karşısındaki haklarını güvence altına alma işlevleriyle sivil toplumun, Batı cemaatlerinin demokratikleşmesiyle senkronik olarak gelişme kaydedebileceğine dikkat çekmekteydiler. Batılı düşünürlerin mefhum üzerine yükledikleri anlamlar ışığında, sivil toplumun devlet ve birey/toplum eksenleri üzerinden ele alındığını ifade edebiliriz.

İdareciler ve yönetilenler arasındaki gerilimleri ön plana çıkarıp sivil toplumu belirli bir çerçeveye içine oturtmak, olgunun hangi koşullar altında gerçekleştiğine hükmederken altında yatan *bilinçli eylemin*, bilinçli eylemin uygulanacağı *kent ortamının* ehemmiyetinin kavranılmasına engel teşkil edebilir. Şerif Mardin'in dikkat çektiği üzere kavram, semantik olarak *şehir âdâbını* karşılar¹¹, şu halde zıttı ne devlet ne askeri toplum ne de siyasal toplum olur. Kent topluluğu, üyelerinin üzerinde yaptırım gücüne sahip olan ve kent içi sosyal, ekonomik ve diğer alanlardaki eylemlerine yön kazandıran bir dizi kodlar üretir. Kent cemaatinin organize ve düzenli olarak hareket etmesini¹² sağlayan bu kodlar, anlık ve apansız olarak –merkezi uygulamalara karşı kısa vadeli reaksiyonlar şeklinde- görülmez, ağır ancak sürekli bir şekilde kent ortamına nüfuz eder ve nihayet bir kent kültürünün şekillenmesine ortam hazırlar. Denilebilir ki, sivil toplum bu kent kültüründen doğmuştur. Topluluğun bireye aidiyet duygusu kazandırması, devletin bir üyesi olmaktan ziyade toplumun bir ferdi

⁹ Çaha, *Sivil Toplum, Aydınlar*, s.188.

¹⁰ Türköne, *Siyaset*, s.82.

¹¹ Şerif Mardin, "Sivil Toplum", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.9-10.

¹² Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.22.

olduğunu ihsas ettirmesi –sivil toplum kapsamında- toplumsallaşmanın ilk basamağını oluşturur.¹³ Son yargı ışığında sivil toplumun çıkış noktasının, devlet-toplum krizi değil, bireyin devlete karşıtı toplumu içselleştirmesi olduğu belirtilebilir. Bu anlayış doğrultusunda hayat bulacak olan kent toplumu, topluluktan toplumsallaşmaya evrilecek, kendini devletten ayrıksı bir sosyal yapı olarak görüp merkezi yörüngeden kurtulmak için, *hükümet dışı örgütlenme* yoluna gidecektir. Kanaatimizce sivil toplum düşüncesi, işaret edilen aşamalar sonrasında olgunlaşmıştır ve çalışmamızda hükümet dışı toplumsal örgütlenme anlamında kullanılacaktır. Araştırmamız için mühim olan sivil toplum kullanımını belirttikten sonra, Osmanlı İmparatorluğunda olgunun varlığına yönelik değerlendirmeleri gözden geçirebiliriz.

Özellikle XII. ve XIV. yüzyıllar arasında Batı Avrupa toplumlarının sosyo-ekonomik hayatlarında görülen köklü dönüşüm¹⁴, sivil toplum zihniyetinin doğmasına ve ivme kazanmasına olanak tanıdı. Belirtilen zaman diliminde, Batı kentlerinde pazar piyasasının zenginleşmesini paranın yaygın kullanımı izledi ve maddi refah düzeyinin hızlı artışı özel mülkiyet bahsini gündeme taşıdı. Nitekim kentlerde kurulan yerel mahkemeler, özellikle mülk sahiplerinin haklarını –ve yine özellikle devletin el koymalarına karşı- korumaya yönelikti. Süreç zaviyesinden daha az kayda değer olmayan bir başka husus, gelişmelerin devlet yetkesinin sınırlandırılması ve iktidarın taksim edilmesi gerektiği inancını doğurmuş olmasıdır. Burada not düşülmelidir ki, sivil toplum zihniyeti devletlerin yönetim biçimlerini etkileyecek bir yetkinliğe ulaşıyordu ve takip eden yüzyıllarda kavram *hürriyet* kelimesi ile özdeşleştirilmeye başladı.¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda sivil toplum arayışı, Batı Avrupa’daki toplumsal gelişmeler model olarak alınıp ve imparatorluğun patrimonyal idare anlayışı ekseninde gerçekleştirildi.

Osmanlı patrimonyalizmi, tüm devlet müesseselerini sisteme eden, askeri operasyonları yönlendiren, sosyal ve iktisadi ilişkilerin prensiplerini belirleyen, tüm değişim ve dönüşümün, durağanlık ve dinamizmin kaynağı olan yönetici kadro ve -varlığı siyasal olarak ona bağlanmak şeklinde izah edilebilecek olan- reaya olmak kaydıyla iki tip tabakayı meydana getirdi. Sistem, belirlenen tabakalar haricinde, toplumsal oluşumlara izin vermeyecek kadar katı idi.¹⁶ Patrimonyal anlayışa içkin bir surette, sultan düzenin kurucusu ve koruyucusu, reayanın hamisi bir başka deyişle *babası* olarak takdim edilmiş ve bu düşünce

¹³ Sarıbay, “Türkiye’de Demokrasi”, s.90.

¹⁴ Ömer Çaha, “Osmanlı’da Sivil Toplum”, s.80.

¹⁵ Mardin, “Sivil Toplum”, s.9-10.

¹⁶ Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.209.

doğrultusunda ona karşı olan her türlü yapılanma sindirilmeye çalışılmıştır.¹⁷ İktidar ve yetke dağılımındaki orantısızlık iki tabaka arasındaki boşluğa derinlik kazandırmış, statü ve hayat standardındaki uçurum iki farklı kültürün yaşanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁸ Devşirme uygulamasını bu pota içerisinde değerlendirmeye tabi tutan bir görüşe göre, söz konusu uygulama, sultanın Müslüman reaya ile ilişkisini kesme kanallarından birini ifade ediyordu.¹⁹ Sultan toplumsal kodları patrimonyalizme uyarlayarak, sosyal yapıyı olabildiğince dengede tutmak istemiş: Reayanın doğduğu sosyal küme içerisinde ölmesi, tabakalar arası geçişi sağlayan kanalların tıkanması patrimonyalizmin varlığını sürdürülebilmesi için gereklilik olarak görülmüştür. Batı Avrupa modeli anımsandığında, Osmanlı (ister kent ister köy olsun) topluluğunun –patrimonyal şartlar altında- sivil topluma dönüşmesinin ne denli güç olduğu anlaşılacaktır.

Osmanlı yönetim minvalinin, sivil toplumun ön koşullarından toplumsallaşmaya, toplumsal bütünleşmeye tanıdığı imkânlar oldukça sınırlı iken, bir diğer ön koşul olan iktisadi eylemlerdeki serbestlik için durum daha az kaygı uyandırıcı değildi. Batı Avrupa’da sivil topluma dinamizm kazandıran meslek örgütlerinin aksine Osmanlı’daki lonca esnafı, ne ham maddenin ne de mamûl malın fiyatının tayin edilmesinde söz sahibi idi. Sivil toplumu üretken grup olarak niteleyen bir yaklaşım, esnaf örgütünü ve onun merkez ile iletişimini sağlayan seçilmiş bir kethüdayı bu başlık altında değerlendirmişse de²⁰ hem esnaf örgütü hem de kethüda merkezi devletin saptadığı müeyyidelerin dışında hareket edemiyordu. Öncelikle devletin belirlediği ihtiyaçları temin etme, narh uygulaması ve muhtesipler aracılığıyla pazar piyasasını denetleme gibi yaptırımlar, Osmanlı loncasının Avrupa’daki gelişmelerden ayrı bir yön izlemesine sebebiyet vermiştir.²¹ Gelenekçilik (tradisyonizm), merkezin tüccar ve zanaatkâr grupları üzerinde tesis ettiği iktisadi sultanın devlet politikası haline dönüştürüldüğünün ifadesiydi. İktisadi değerler sistemi, kentteki üretici grupların maddi kaynaklarına, sermaye katlama çabalarına sınırlama getiriyordu; yerel piyasadaki büyük sıçramalara paralel olarak statü düzeninin deforme olacağı kaygısı, katı önlemlerin alınmasına neden oldu. Bu koşullar altında, Osmanlı reayasının mülk edinmesi, servet biriktirmesi ihtimal dâhilinde değildi. Dolayısıyla biriktirilme olasılığı fazlasıyla düşük olan servetin

¹⁷ Halil İnalçık, “Comments on ‘Sultanism’: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers In Near Eastern Studies*, (Number 1) 1992, s.51.

¹⁸ Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.44-47; Ahmet Cihan – İlyas Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s.44.

¹⁹ Cihan – Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s.26.

²⁰ Halil İnalçık, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.79.

²¹ Cihan – Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s.38.

korunmasına yönelik hukuki adımlar da atılmamıştı. Öyle görünüyor ki, Batı Avrupa modelinden ve –özellikle- klasik dönemin katı patrimonyal uygulamalarından hareket edip, imparatorlukta sivil toplumun varlığına yönelik pozitif çıkarsama yapmak mümkün değildir. Şu halde böylesi bir çıkarması için dikkatlerin, ya imparatorluğun kendi iç dinamiklerine yahut patrimonyal yapının dönüşüme uğradığı, devlet-toplum münasebetlerinin boyut değiştirdiği dönemlere yoğunlaşması zaruridir.

Nitekim sivil toplum kuruluşu olarak nitelendirilen vakıflar²², olguyu farklı bir kanaldan aramak için uygun bir alternatif olarak görülmüştür. Beledi, eğitim ve sağlık sektörlerindeki hizmetleri halka taşımak gibi -toplumsal tesanüd açısından- anahtar bir işleve sahip olan vakıflar²³, sosyal bütünleşme koşulunu sağlayacak niteliktedir. Vakıflar aracılığıyla ki, vakfın kurucuları, servet sahibi kişiler ile vakıf hizmetlerinden faydalanan kitle arasında statü farkının açtığı mesafeyi kapatacak bir münasebet kurulur. Vakıf başlığı altında zikredilebilecek olan külliye inşaları, cami, han, hamam gibi yapılar, çarşı ve pazar gibi ticari merkezler şehir yaşamını zenginleştirdiği gibi sosyal devlet anlayışının gelişimine katkı sağlar.²⁴ Ne var ki, vakıflar üzerinden yapılan yorumlamalar, her şeyden önce tarihsel-sosyolojik bir problem olan sivil toplumu çözümlenmede yetersiz kalmaktadır. Tabakalaşma çizgilerini silebilecek bütünleşmeyi sağlayabilmesinden dolayı vakıflar, sivil toplum kapsamında ele alınabilir ancak ilginin toplumsallaşma süreci üzerinde değil de kurumlar noktasında temerküz etmesi kavramın tam olarak neyi karşıladığının idrak edilmediğini göstermektedir. Kaldı ki Osmanlı vakıflarının sivil toplum kuruluşu olarak kıymetlendirilmesinin, tartışma götürür birkaç zayıf yönü bulunmaktadır. Kurucularının konumu ve devletin denetiminde olması, bu açıdan dikkate haizdir. Özel şahıslar (devlet ile bağlantısı bulunmayanlar) XVIII. yüzyıldaki tüm vakıf kurucularının yalnızca %10-20’lik kısmını oluştururken %80-90’ı askeri zümreden idi.²⁵ 1713’te büyük kentlerdeki vakıfların idaresinin Evkaf Muhasebesine terk edilmesi, 1826’da aynı salahiyyete sahip olacak Evkaf Nezareti’nin kurulması²⁶ vakıfları sivil toplum kurumu olarak gören kanının, ne denli çürük bir temele istinat ettiğini göstermektedir.

---

²² Abdülkadir Buluş, “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları”, *Selçuk Üniversitesi, İ. B. B. F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9, sayı 16, Ekim 2008, s.24.

²³ Fatma Acun, “Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum Dergisi*, 3. dizi, 10. sayı, 2005, s.56.

²⁴ Acun, “Osmanlı Şehirlerinde”, s.53.

²⁵ Buluş, “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel”, s.24.

²⁶ Buluş, “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel”, s.33.

Tartışma zeminine taşınması lüzum eden bir başka husus, kurucuların hangi gaye doğrultusunda hareket ettikleridir. Ekseriyetle sultan yahut yüksek dereceli devlet adamları tarafından sübvansede edilen cami, tekke ve mescid gibi yapılar, halk ile devlet arasındaki bağları güçlendirmekten ziyade merkezin bu birimler üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırma niyetine hizmet ediyordu.²⁷ Askeri sınıf mensuplarının vakıf kurucuları arasında çoğunluğu teşkil etmesi ise, maddi kaynaklarını vakıf kurma işine yatırıp servetin müsadere uygulamasına kurban gitmeden ailede kalmasını sağlama düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim XVII. asırda –bu amaçla kurulan- evlatlık vakıflarının hızlı artışının altında yatan sebeplerden biri de budur.²⁸ Kurucuları ve finansörleri arasında devlet ricalinin bulunması, toplumsallaşma işlevinden ziyade merkezi devletin ideolojik aygıtı yahut şahısların menfaatlerine hizmet eden bir araç olarak kıymet görmesinden dolayı vakıfların, sivil toplum başlığı altında (en azından çalışmamızdaki kullanımı ile ilintili olarak) ele alınması oldukça güçtür.

Osmanlı Türkleri için hem bir din hem de bir ideoloji olan İslam'ın sivil toplum ile ilişkisi, tartışmanın başka bir vechesini oluşturmaktadır. İslam dinindeki toplum yapısının sivil toplum zihniyeti ile örtüşüp örtüşmediği, sivil toplum umdelerinin İslam toplum modeline uyarlanabilmesinin ne derecede mümkün olduğu, bu münasebetin açıklık kazanması için dile getirilen başlıca sorulardır. Birey, vatandaş ve cemaat gibi sivil toplum için kilit nitelikteki kimi kavramlardan yola çıkarak söz konusu bağıntının mahiyetini aydınlatmaya çalışan bir yaklaşım, bu kavramların Kur'an'da ve İslam siyaset terminolojisinde geçmediğini, İslam toplumunun yurttaşlardan yahut bireylerden değil müminlerin bir araya gelmesinden teşekkül ettiğine dikkat çekiyordu.²⁹ Yekvücut hale gelen inananlar kütlesi, bireysel bilinci aşındıran ve organik bir cemaatsel yapıyı ifade eden ümmeti meydana getirir. Bu yorum ışığında, İslam ile sivil toplum arasındaki mutabakat için ya sivil toplumda bireyciliğe yer bırakmayan bir nazariyeye³⁰ yahut İslam'ın bireyciliğe verdiği önemi öne çıkaran görüşlere ihtiyaç vardır. İslam ve sivil toplum ilişkisinde olumlayıcı tutumu benimseyenler ise, sivil toplumu İslami devlet ve toplum yapılanmasının köşe taşlarından biri olarak sunmaktadır. Dahası bu paradigma tam da İslam'ın gaye ettiği toplum yapısını temin edici niteliklere haizdir. Zira sivil toplumun, her sosyal kümeyi bir araya getirecek örgütlenme

²⁷ Ömer Çaha, “Osmanlı'da Sivil Toplum”, s.92-93.

²⁸ Buluş, “Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel”, s.24-25.

²⁹ Nur Vergin, “İslam'da Çağdaşlık ve Türk Demokrasisine Geçişte Rolü”, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.61

³⁰ Stefanos Yerasimos, “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.14.

ruhuna sahip olduğu inancı vardır. Sivil toplum anlayışındaki fert, hürriyet, mahremiyet, serbest girişim gibi kavramlar İslam'ın bireye tanıdığı hakları ifade etmektedir.³¹

Ancak İslam'ın sivil toplum için ideal bir alt yapı olduğu yargısı, Osmanlı özelinde, analiz edilmesi gereken öteki bir sorunsalı gün ışığına çıkarmaktadır: İslam'ın özel bir kıymet yüklediği bireycilik, özgür düşünce ve teşebbüs-i şahsi anlayışı niçin imparatorlukta ilerleme kaydedemedi? İslam peygamberi zamanında da kabul edilen, dünyevi alana yönelik meselelerde Kur'an-ı Kerim'den mana ve hüküm çıkararak özgün karar verebilme anlamına gelen icihad kapısının kapanması, görünürdeki dilemmayı çözmek için verilen ortak cevaptır.³² İctihad kapısı, inananlarının karşılaştıkları güncel meselelerde zihinsel bir performans harcayıp özgün tercihler yapmalarına dolayısıyla belirli ölçüler içerisinde düşünce serbestiyetine olanak tanırken, kişisel kanaatin inançtan uzaklaşmaya ortam hazırlayacağını savunan karşıt doktrinin galip gelmesiyle kapandı.³³ İslam toplumlarında sivil toplum ve dolaysız surette demokrasi düşüncesinin yerleşiklik kazanmasına zemin hazırlayacak olan icihad uygulamasının kaldırılması, aynı zamanda, belirli bir oranda otonomiye sahip olan ve bu zaviyeden sivil toplum için uygun bir zümre konumunda olan ulemanın merkez tarafından –imparatorluğun son yüzyıllarında- pasifleştirilmesini, ilmiyenin yozlaşmasını ve ilmi çalışmaların tavsamasına da açıklık kazandırmaktadır.³⁴

B. Sivil Toplum Açısından Kentin Önemi

Ana hatlarıyla, patrimonyal rejim, sosyal ve ekonomik anlamdaki kısıtlamalar, tarihsel akışın Batı Avrupa örneğinden farklı bir seyir izlemesi, İslam ve sivil toplum bağıntısı ve vakıf müesseseleri üzerinden gerçekleştirilen Osmanlı İmparatorluğunda sivil toplum tartışmasının çürük noktası, -ilgili kısımda da belirtildiği üzere- kavramın asal olarak toplumsal şuûra işaret ettiğinin gözden kaçmasıdır. Sakinlerinin tutum ve davranışlarının bu şuûr tarafından şekillenmesinde, hiçbir yerleşim biriminin *şehir* kadar tesirli olamaması, şehir zemininin sivil toplum cihetinden kritize edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Şehir ortamındaki, hangi tarihsel determinantların sivil toplum zihniyetinin doğuşuna vesile olduğu

---

³¹ Gerard Groc, "Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti: Fazilet Partisi ve Demokratik Bir Geçiş Denemesi" *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.108-9; Çaha, *Sivil Toplum, Aydınlar*, s. 89, Sarıbay, "Türkiye'de Demokrasi", s.99.

³² Vergin, "İslam'da Çağdaşlık", s. 61; Yerasimos, "Sivil Toplum", s. 16; Cihan – Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s.56.

³³ Vergin, "İslam'da Çağdaşlık", s.61

³⁴ Cihan – Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s.56.

saptanır ve bu formül doğrultusunda Osmanlı şehirleri büyüteç altına alınırsa, imparatorluktaki sivil toplum anlayışına ilişkin argümanlar da o kadar sağlam bir temel üzerine oturmuş olur. Bu kerte, şehir gelişimi için aktörlerinin nasıl bir rol oynadıkları, merkez karşısındaki yarı bağımsız konumlarını hangi kanallar ve gelişmeler neticesinde elde ettikleri soruları meselenin çözümlenmesinde belirleyici bir niteliğe sahiptir.

Demografik yoğunluğun fazla ve üretimin daha ziyade tarım dışı sektörlerle yönelik olduğu, mesleki yaşantıda ihtisaslaşmanın gözetildiği ve kendi içinde de değişik ikamet birimlerine ayrılan yerleşim yeri şeklinde tarif edilen şehirler,³⁵ aynı zamanda gelişmişlik seviyelerine göre, toplumlarının kalkınma düzeyini gösteren³⁶ ve modernleşme derecesini belirleyen³⁷ ölçütlerdir. Teorisyenlerin kentleşme derecesini modernite ölçümünde bir araç olarak kullanmalarının ardında, şehirlerin insanlara, diğer yerleşim birimlerinin sunamadığı farklı algılama, düşünme ve reaksiyon gösterme yetileri bahsettiği düşünüyordur. Şehirleşme ile birlikte, toplumsal aktörlerin karakterleri şehir kültürüne göre adapte edilir, bireyler arasında kurulan sosyal organizasyon topluma dinamizm kazandırdığı gibi üyelerine özgür hareket etme fırsatı sunar. Nitekim tarihsel süreç içerisinde, Avrupa şehrinin monarşinin baskı ve denetlemesinden kurtulup, otonom bir siyasal, ekonomi ve kültürel birim haline gelmesi kentin, sakinlerine verdiği özgür hava ile açıklanmıştır.³⁸

Avrupa şehirciliğinin tekâmülü konusunda etraflı inceleme ve tespitlerde bulunan Max Weber, kişisel özgürlük ve toplumsal özerklik hedefine ulaşma idealinin, Orta Çağ'da Kuzey ve Orta Avrupa şehirlerinin sakinleri ile tüm diğer şehir üyeleri arasındaki ayrımı teşkil ettiğini belirtiyordu.³⁹ Avrupa şehrinin otonom bir yönetsel birim hüviyetini kazanmasındaki düşünsel güç buydu. Şehir insanı, dış müdahaleden azami ölçüde uzak kaldığı müddetçe serbest hareket etme, mülk edinme, adil yargılanma gibi haklara sahip olur ve nihayet edindiği haklar onu bir yurttaş konumuna getirir. Yurttaşlık hakları, asillere karşı devrim niteliğinde mücadelelere girişen, *şehir kardeşliği* düşüncesiyle⁴⁰ kent halkının örgütlenmesini ve kent yönetimine aktif olarak katılımını teşvik eden zanaatkâr ve tüccar kesimini yakından ilgilendiriyordu. Köylerdeki toprak işçiliğinin, köylünün emeğini metalaştırması ve kendisini

³⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008, s.50.

³⁶ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.1.

³⁷ Zafer Cırhınlioğlu, *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.25; Kemal Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, çev. Abdülkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.213.

³⁸ Henri Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, çev. Şadan Kardeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.142.

³⁹ Max Weber, *Şehir*, Ed. Don Martindale-Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, Yarı Yayınları, İstanbul 2002, s.127.

⁴⁰ Weber, *Şehir*, s.162.

de köleleştirmesinin aksine, kent hayatındaki liberal ticari teşebbüsler ve dış müdahaleye pek açık olmayan esnaf birlikleri tüccar ve zanaatkâra özgür hareket etme alanı sunuyordu.⁴¹ Maddi kaynakları diledikleri gibi değerlendirip, sermayelerini artırma ve nihayet özel mülk edinme gayesinde olan bu orta sınıf, -sosyal ve ekonomik etkinliklerinin güvence altına alınması için- ticaret ve sanayide girişimcinin aleyhinde olan, lonca birlikleri üzerinde sıkı bir baskı uygulayan ve toprak edinme ile bağdaşmayan eski hukuk sisteminin yerine özerk bir kent hukukunu öngörüyordu. Kuşkusuz kent hayatının ve kendi kendine yeterlilik düşüncesinin gelişmesi, kentteki ekonomik faaliyetlerin belli bir kapasiteye ulaşması ile mümkün olabilirdi. Bu koşul tüccar ve zanaatkâr kesimini, sivil toplumsallaşmanın baş aktörü, özerk şehir yönetiminde sözcü konumuna yükseltiyordu. Şehir hayatını dinamize eden aktörler olarak orta sınıf, artık içinde buldukları toplumsal taban nezdinde *temsil gücü* hükümündeydi. Feodal beyler, kentsel iktisadi gelişim sayesinde kendilerine karşı oluşacak toplumsal direniş krizini avantaja çevirmenin kentli orta sınıfla uzlaşmak ile mümkün olacağını düşündüler. Sağlanan uzlaş, hukuki anlamda tüccar ve zanaatkâr grubun tanınması anlamına gelmekteydi ki,⁴² bu halk nezdinde orta sınıfın bir kimlik kazanmasına yardım etti.⁴³ Böylelikle hem feodal yapı hem de toplumun alt kesimince tanınan kentli orta sınıf, kent hukukunu ve hayatını muhafaza edebilmek için -alt sınıfın gönüllü katılımıyla mümkün olan- yerel milis birlikler kurmaktaydılar.

Batı orta çağ kentlerinde, kent toplumunun genel olarak yerel idareye katılımı ve iç siyasal özerkliği teminat altına alması işaret edilen safhalarla eşzamanlı olarak gerçekleşti. Önceleri orta sınıfın özel mülk noktasındaki endişelerini gidermenin neticesi olan kent hukuku, ilerleyen süreçte, statü ayrımı gözetmeksizin her kentli bireyin ortak hakkı oldu. Kent hukuku, temel olarak maddi kaynakları korumaya odaklanmış bir kalkandan öte bireyin özgürlük durumunu değerlendiren bir mekanizmaydı. Özgürlük, kent yurttaşının imtiyazı, kent hayatının karakteri haline gelmişti: kent sınırı içerisine dâhil olmak özgürlüğü kazanmanın en basit yollarından biri oldu.⁴⁴ Diğer taraftan, birey ve cemaatin hukuksal anlamda yaşadığı dönüşüm kenti, hinterland bölgesinde bulunan köy sakinleri için çekim merkezi haline getirdi. Kırsal bölgeler kentin besin deposuydu; kent ise kırsal ahali için pazar ortamı sağlıyordu. Her ne kadar aralarındaki münasebet fiziksel gereksinimleri temin etme niyetiyle kuruluyorsa da, toplumsal açıdan da bir bağımlılık söz konusu idi. Zira kent

---

⁴¹ Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, s.96.

⁴² Korkut Tuna, *Şehir Teorileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s.92-93.

⁴³ Mardin, "Sivil Toplum", s.11.

⁴⁴ Pirenne, *Orta Çağ Kentleri*, s.142.

imkânları köylüye yalnızca yüksek bir hayat standardı değil, özgürlükler, yasal haklar noktasında istek uyandırıcı bir yaşam vaad ediyordu.⁴⁵ Bu surette, kent ve kırsal bölge fiziksel anlamda birbirini tamamlıyor, sosyal anlamda birbiriyle bütünleşiyordu.

Sivil toplum anlayışının belirleyicilerini tespit etmek için Batı şehirciliğinin tarihi inkişafına atılan bakış, karşımıza 1) Şehrin kendi kendine yeterliliğini sağlayabilecek sosyo-ekonomik potansiyel 2) Toplumsal ve bireysel bağlamda edinilen hakların dışsal güç odaklarına karşı (merkezi birimler, feodal beyler, soylular gibi) savunulması misyonunu üstlenecek kent hukuku 3) Şehir topluluğunun, ürettiği değerler, kodlar etrafında bütünleşmesi 4) Topluluğun örgütlenebilmesine öncülük edecek orta sınıf (tüccar, zanaatkâr kesim) maddelerinden oluşan bir liste çıkarmaktadır. Günümüz Batı şehirlerinin orijinine işaret eden, onu bir taban üzerine yerleştiren ve ayakta tutan bu payandalar, karşı yarımküre’de, Doğu şehirlerinde ne derecede varlık gösterebilmişti?

Korkut Tuna, Batı şehirlerinin ortaya çıkışını izah ederken Henri Pirenne’in dış etkenleri, bilhassa Doğu toplumları ile etkileşimi göz ardı ettiğine, Max Weber’in kanaatinin şehir idaresi ve yargısının Doğu kentlerinde bulunmadığı yönünde olduğuna, Karl Marx’ın özgün kentten antik Yunan şehirlerini anladığına dikkat çekerek şehir üzerine yapılan akla vurmaların kutuplaştırıcı bir nitelikte olduğunu belirtiyordu.⁴⁶ Şehir hakkındaki teorilerini karşılaştırma yöntemiyle geliştiren Max Weber, Asya kentlerinin iktisadi kapasite açısından tatmin edici bir seviyede bulunmasına karşın kent sakinlerinin bilinçli eyleminin neticesi olan mahalli kent mahkemelerine yabancı olmalarından ötürü bir kent topluluğu olarak kıymet göremeyecekleri görüşündeydi.⁴⁷ Daha özel olarak İslam kentlerinde yaşayan unsurların, organize ve birlik içinde hareket etmelerine zemin hazırlayacak bir kent kültürü üretememelerini İslam dininin tabiatına bağlar. Ona göre Müslümanlar, -değişik nitelikler taşıyan Avrupa şehirleri ile ilişki kurulma ihtimali bulunmayan- fiziksel anlamda bir plandan yoksun, tekdüze kentler inşa etmişlerdir.⁴⁸ Weber’in iki farklı medeniyetin kent formasyonuna yönelik analizleri, genel olarak rasyonalizmi Batı toplumlarının ilmi ve teknik alandaki uzmanlaşması biçiminde çözümleyen görüşünün izdüşümüdür.⁴⁹ Genellemeler içeren ve yeniden gözden geçirilmeye muhtaç Weber yorumları, hukuksal ve yönetsel yetkelerden yoksun ve derme çatma, amorf görüntülü olarak tesmiye edilen İslam kent imajının Batı

⁴⁵ Pirenne, *OrtaÇağ Kentleri*, s.80.

⁴⁶ Tuna, *Şehir Teorileri*, s.131.

⁴⁷ Weber, *Şehir*, s.110.

⁴⁸ Erol Özvar – Arif Bilgin, “Şehir Yönetimi ve Tarih Üzerine”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul 2008, s.16.

⁴⁹ Tuna, *Şehir Teorileri*, s.102.

literatüründe yerleşiklik kazanmasına neden oldu. Weber sosyolojisini takip edenler (Weberyenler) ayırım gözetmeksizin tüm Doğu şehirlerini aynı zihniyet ekseninde ele almaya başladılar.

Batılı araştırmacıların -münhasıran Max Weber ve izleyicilerinin- Doğu kentlerine isnâd ettikleri kurumların üst siyasal birimlerin güdümünde olduğu, lokal bir idare ve kanun sisteminin olmadığı, cemaat duygusunun zayıf kaldığı yönündeki yaklaşımlarının –yapılmış ve yapılmakta olan araştırmalarla- geçerliliğini yitirmeye başladığının dile getirilmesi⁵⁰, aynı zamanda, Batı kentlerine özgü olduğu ileri sürülen hususların (yukarıda sıralanan maddelerin) Doğu kentlerinde de mevcut olduğu inancını yansıtıyordu. Ticari ve sınaî uğraşların icra edildiği çarşı, pazar meydanları ile halkın ikamet ettiği yerleşim sahası olmak üzere İslam şehirlerini ikiye taksim eden bir görüş, ekonomik etkinliklerde, ticari münasebetlerde, emtia fiyatlarının tayin edilmesi noktasında idareciler ile halk arasında yaşanan gerilim ile reyanın mümessili, yarı özerk konumundaki kadılık kurumunun İslam kentlerinde siyasal ve özerk yönetim bilincinin göstergeleri olduğu iddiasındaydı.⁵¹ Çevresindeki kırsal bölgelerden tarım ürünü temin etmenin karşılığında çevresine tarım dışı malları taşıyan, yönetim, asayiş ve kültürel alanlarda hizmet götüren şehirler, çevresiyle bütünleşmiş bir görüntü çiziyordu.⁵² Şehir yönetim piramidinin tepesinde bulunan, çoğunluğu imparatorluk merkezinden gelen üst düzey yöneticilerin, kent halkı ile konsensüs, kent düzeniyle uyum halinde olması vazifelerinde varlık gösterebilmelerinin başlıca şartı idi. Dahası söz konusu yöneticilerin, yüksek ihtimalle yerli halktan olan astları ile ayan ve eşrafın nüfuzuyla şehir kültür çemberi içine çekildikleri, emeklilik dönemlerini bile aynı şehirde geçirdikleri araştırmalarla ortaya konulmuş bir gerçektir.⁵³ Bu bulgular doğrultusunda, Batı şehir toplumlarını sivil topluma dönüştüren olguların sui generis olduğunu ileri sürmek oldukça güçtür.

Toparlamak gerekirse, Osmanlı İmparatorluğunda sivil toplum arayışlarının, Batı Avrupa kentlerine münhasır olmadığı kanısında olduğumuz tarihsel belirleyicilerin, Osmanlı kentleri içinde taranması yoluyla daha sağlam bir temel üzerine istinat edeceğini söyleyebiliriz. Ancak bu minval, klasik dönem Osmanlı kent doğasının -patrimonyal devlet yapısının XVI. yüzyıl sonları, XVII. yüzyıl başlarından itibaren dönüşüme uğramasına paralel olarak- kabuk değiştirdiği düşüncesiyle birlikte ele alındığında çözümleyici bir keyfiyete bürünebilir. İşaret edilen desantralizasyon devrinde, imparatorluğun neredeyse tüm devlet

⁵⁰ Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi", s.54.

⁵¹ Özvar – Bilgin, "Şehir Yönetimi", s.21-2.

⁵² Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi", s.54.

⁵³ Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi", s.55.

teşkilatlanmalarının radikal bir değişim evresine girdiği inancı, kent örüntüsünün ve toplumunun stabil kaldığı varsayımını hükümsüz kılacaktır. Meseleye bir soru üzerinden netlik kazandırmak istersek; konjonktürel dalgalanmalar, imparatorluğun idari, iktisadi, askeri alanlardaki yerleşik programlarını değiştirmeye zorlarken, şehir dinamikleri, şehir topluluğu söz konusu değişimin neresinde idi, süreci ne ölçüde etkiledi? Bir sonraki kısım, patrimonyal düğümlerin gevşemeye başladığı adem-i merkezileşme döneminde, şehirli toplumsal hareketin ne yönde seyir izlediğini, merkeze karşı farklılaşan tutumu hangi faktörlerin belirlediğini tespit etme uğraşısında olacaktır.

II. OSMANLI KENTİNİN DÖNÜŞÜMÜ

A. Dönüşümün Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri

İlhak edilen şehirde, kısa bir süre içinde, demografik durumun öğrenilmesi için tahrir yapılması, ihtiyaç durumunda nüfuslandırılması, ekonomik etkinliklerin yapılacağı alan ile meskûn sahanın belirlenmesi şehir ve potansiyelinin Osmanlı idaresi nezdinde gördüğü ehemmiyeti aksettirmektedir. Osmanlılar kentlerin yeniden yapılandırılması aşamasında, İslam kentlerini referans olarak almaktaydılar. Herhangi bir mimari tasarım ve planlamadan yoksun olduğunu düşünen modern araştırmacıların aksine, Osmanlı Türkleri İslam kentlerinin özgün bir karakter taşıdığına, İslam imaret tarzının şehirde hem fiziksel hem de ruhsal anlamda bir öz kazandırdığına inanmaktaydılar. Şehirde kitlesi ve kurumları noktasında, yoğun bir *İslamlaştırma* programının tatbik edilmesi, bu inancın uygulama sahasındaki yansımaları ifade etmekteydi. Aynı programa tabi tutulan İstanbul'un *İslambol*⁵⁴ olarak anılması, İslam-Osmanlı kenti bağlamında dikkate haizdir. Arap kentlerinin Osmanlı periyodundaki niteliklerini belirlemeye çalışan Andre Raymond, Batı kentleşmesi kapsamında olumsuzlanan İslam şehirlerinin –aslında- derin bir hukuki ve iktisadi anlayışla biçimlendiğini belirtmiştir.⁵⁵ İslami hukuk ve ekonomi ölçütlerini gözetip, yeni fethedilen şehirlerdeki yerleşik kültürden ve tarihsel mirastan esinlenerek kent düzleminde bir senteze varmak isteyen Osmanlı idaresi, her ne kadar kentleri -payitahtın deposu haline getirip- güdümlü/uydu şehir statüsüne indirgemeye çabalasa da şehi yapısını ve topluluğuna hizmet edecek çalışmalar yapmaktan da geri durmamıştır.

Sivil toplum kuruluşu olmaktan ziyade kentsel sosyalleşme aygıtı olarak vakıflar ve imar çalışmaları, merkezin kente yönelik siyasetini oluşturan elementler olarak düşünülebilir. Belirli bir oranda kollektivite ahlakının gelişmesine olanak tanıyan vakıflar, bir mihrak etrafında büyük kalabalıkların oluşmasını sağlar. Nitekim Osmanlı kentlerindeki yoğun nüfuslu semt ve mahalleler varlıklarını bu tarz komplekslere borçludurlar.⁵⁶ Benzer şekilde vakıflara bağlı olan cami, mescit gibi dini kurumlar ve diğer hayır kurumları kent topluluğunun buluşma noktaları olarak görülür⁵⁷, bu alanlar ortak yaşama duygusunu pekiştirirdi. Şehirdeki

⁵⁴ Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), s.4-5.

⁵⁵ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1985, s.76-8.

⁵⁶ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.56.

⁵⁷ İnalçık, "An Islamic City", s.12.

toplumsal örgütlenişin yanı sıra, kurucusunun -vakıf gelirlerini teminat altına almak için- dükkânları, kervansarayları, han ve hamamları kiraya vermesi pek çok iktisadi münasebetin de vakıflar temelinde kurulmasına vesile olurdu.⁵⁸ Münhasıran İstanbul, Bursa, Ankara gibi metropol kentlerinin değişik odak noktalarında bina edilen vakıflar, ticari faaliyetlere canlılık kazandırmaktaydı.⁵⁹ XVI. yüzyılın ortalarında, yalnızca başkentte 10.000'den fazla, Ankara ve Bursa gibi önemli ticaret merkezlerinde de –başkent kadar olmasa da- ciddi sayıda vakfın bulunduğunu⁶⁰ ve vakıfların Osmanlı insanında şehircilik algısının oluşmasına büyük bir katkı sağladığı ifade edilebilir. Ancak hemen belirtmelidir ki, yönetimin şehre dair politikalarından birini ifade eden vakıflar vasıtasıyla sağlanan toplumsallaşma, merkeze karşı değil merkez içindi ve daha ziyade klasik dönem Osmanlı kentini tasvir ediyordu. XVI. ve XVII. yüzyıllardaki küresel değişimlerle (nüfus patlaması, ekonomik dalgalanma, yeni ticari güzergâhların ortaya çıkması gibi) birlikte, merkezi idarenin ideal Osmanlı kenti deforme olmaya başladı.

XVI. ve XVII. yüzyılda Akdeniz havzasında görülen nüfus patlamasının, Anadolu şehirleri üzerindeki yansıması kayda değerdi. S. Faroqi demografik dalgalanmayı, 1520'lerde 3000'in (toplam nüfus olarak yaklaşık 10.000) üzerinde vergi mükellefi olan şehir sayısı iki iken (Ankara ve Bursa) yüzyılın sonlarına doğru bu sayının ona (Ankara, Bursa, Konya, Kastamonu, Tokat, Sivas, Kayseri, Ayntab, Halep, Urfa) yükseldiği tespiti ile göstermiştir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar bir köy durumunda olmasına karşın⁶¹ XVII. yüzyılın sonlarında nüfusu 50.000'i aşan İzmir, Anadolu'daki nüfus dönüşümünün karakteristik örneklerindedir. Andre Raymond ise, artışın Arap şehirlerindeki karşılıklarını rakamlara dökmüştür: XVI. yüzyılda 80.000 olan Halep XVIII. yüzyılda 120.000'e, Şam 52.000'den 90.000'e, Kahire 150.000'den 263.000'e ulaşmıştı.⁶² Senkronik olarak, askeri sahadaki yenilgilerin ve buna bağlı olarak maddi kayıpların yaşanması, siyasal yetersizliklerin yanı sıra mevcut iktisadi kaynakların artan nüfus kütesinin ihtiyaçlarını karşılayamamasına tepki olarak eşkıya ve başıbozuk tayfasının türemesi şehir ortamındaki toplumsal dönüşümün ivme kazanmasına meydan verdi.

Şehirde geniş bir alanı işgal eden, maddi ve ahlaki değerlerin üretiminde belirleyici ve şayet bir kent özerkleşmesi mümkün ise dinamo gücü olacak olan tüccar ve lonca grubu,

⁵⁸ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.154-5.

⁵⁹ İncelik, "An Islamic City", s.10.

⁶⁰ Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.54.

⁶¹ Faroqi, *Osmanlı'da Kent*, s.16.

⁶² Andre Raymond, *Osmanlı* s.28-9

kentsel perifeleşme konusunda açılması gereken bir bahistir. Sanat ehillerinin, meslek erbâbının işlerini bütünlük içerisinde icra etmelerini sağlama gibi bir fonksiyona sahip olan lonca örgütü, üyelerini devlete karşı himaye ederdi. Merkezi bir imparatorlukta, -yerel piyasayı devletin monopolünde tutma siyasetinin güdüldüğü idare altında- loncaların himayeci yönü, fabrika sahibi kimi kişilerin dahi örgüt içinde kalmayı arzulayacak⁶³ denli büyük bir avantajı ihtiva etmekteydi. Örgüt, üyelerini uzmanlaştıkları iş kolları ölçütünde taksim eder, aynı mesleği icra edenler ortak çalışma yerlerinde kümelenirdi. Ticaret ve zanaat faaliyetlerinin kent içindeki nüfuzu, çoğu mahalle, semt, sokağın isimlerini içinde icra edilen mesleklerden alması derecesindeydi.⁶⁴ Üretilen malların işlek meydanlarda satılması gereği, büyük çarşı, sük ve pazar alanları oluşturuldu. Tüm bu iktisadi edimlerin akışını, şehrin üretim, tüketim ve pazarlama sürecine katılan failler tayin ederdi. Merkezi yönetimin, şehirdeki ekonomik sürecin olabildiğince dışında kalabilmesi, lonca organizasyonunun himayeci ve bağımsız yanı kadar, kentin başkente olan uzaklığıyla da giriftti. Kentlerin merkezden uzaklaşması ile otonom seviyelerinin artması doğru orantılıydı. Başkentteki ticari girişimlere, tüccarlara karşı taşradakilere nispetle takınılan esnek tutumun ardındaki maksat, hükümetin buradaki süreci yakın markaja alması, daha iyi gözlemleyebilmesi ile ilintilendirildiğinde açıklık kazanabilir.⁶⁵ İstanbul'da ticari canlılığın teşvik edilmesi, güdümlü olmasıyla paraleldi. Öte taraftan, taşradakiler işlerini mesafe farkından ötürü sıkı bir denetim mekanizması altında gerçekleştiriyorlardı. Maddi gelişmişlik bağlamında, Halep'in çok gerisinde olmalarına karşın, başkente aşırı uzaklıkları Cezayir ve Tunus'a –Halep'e oranla- daha özerk bir nitelik kazandırıyor.⁶⁶ İmparatorluk merkezi dikkatini, çekirdek bölgenin dışında kalan kentlerin çevreleşme temayüllerine teksif edemiyor, aradaki mesafe idarenin kentin günlük hayatında yer edinmesine fırsat vermiyor dolayısıyla şehrin sevk ve idaresi de facto kent halkının elinde kalıyordu.⁶⁷

Mahalle, Osmanlı kent topluluğunun, sivil toplumun *gönüllü birliktelik* prensibini, toplumsallaşmasını sağlayacak, sakinlerinin *mahalle kanununa* riayet etmesiyle müşterek bilinci ortaya çıkaracak bir kentsel yerleşim ünitesidir. Nüfustaki dalgalanmalara muvâzî olarak, mahallede ikamet eden topluluklar artar, yeni mahallelerin kurulmasına ihtiyaç doğar ve nihayet –mahallenin bulunduğu şehrin merkeze uzaklığına göre- mahalle ahali daha

⁶³ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.8.

⁶⁴ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.38.

⁶⁵ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.127.

⁶⁶ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.8.

⁶⁷ Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.17

özerk hareket etmeye başlar. Raymond'un dikkat çektiği üzere Osmanlı kentleri (onun araştırması özelinde bilhassa Arap kentleri) fiziksel anlamda ortak nitelikler taşıyordu: Mahalle ile dışarı arasındaki ayrımı ifade eden bir kapı, komşu semtin evleriyle bitişik olarak dizelenmiş evler, mahalle içindeki denetimden sorumlu muteber ailelerden seçilen bir şeyh/imam ve kethüdarları.⁶⁸ Diğer taraftan kadının şehir planlamasında sahip olduğu fonksiyonun hatırlanması, Osmanlı kentlerinin oluşum sürecinde hukuki ilkelerin göz ardı edilmediğini gözler önüne serecektir. Yeni bir inşaat yapımının ulaşımına mani olup olmadığı, yeni yapılacak bir evin komşu evlerin mahremiyetine uygun olup olmadığı meselelerinde kadı, şehri mahrem ve kamusal alan olarak ikiye taksim eden hukuk anlayışına göre hüküm verirdi.⁶⁹ Daha önce de değinildiği üzere, diğer imparatorluk ofislerinin aksine, özgürlük alanı daha geniş olan, sultanın yetkesi altında olmasına karşın daha ziyade içinde bulunduğu topluluğun temsilcisi konumunda olan kadı ve mahkemesi, kent içi mimari planlamadan kent ile kırsal kesim arasındaki pazar ilişkilerine değin⁷⁰ pek çok konuda söz sahibi idi.

Mahalle, sadece bir yerleşim değil, aynı zamanda şehir içinde hatta imparatorluk içinde ayrıksı bir yönetsel ünite görüntüsü çizmekteydi. Üyesinin hakları, sultan tarafından tayin edilen bir memurun (söz gelimi, çarşı ve pazar işlerini kontrol eden muhtesip) istismarıyla çiğnenirse mahalle imamının –yahut şeyhinin- duruma müdahale edip, memurun davranışını denetleyebilmesi,⁷¹ gerektiğinde meseleyi hukuki alana taşıyabilmesi mahalle halkının yetke gücünü ve aralarındaki bağın derinliğini göstermektedir. Kuşku götürmez, Osmanlı kent toplumunun merkeze karşı organize bir şekilde, bütünlük içerisinde hareket etme şuurunun izlerini takip etme girişimi karşımıza mahalleyi çıkaracaktır. Mahalle avarız akçası vakfı, mahalle içi dayanışma ağının, yalnızca bireysel hakların savunulması yoluyla örülmediğini göstermektedir. Temel olarak, mahalle halkının müşterek gereksinimlerini karşılamak için tahsis edilmiş bir parasal kaynak niteliğine sahip olan avarız akçası vakfı, mahalleli arasında ihtiyaç sahiplerine borç vererek bir nevi kredi dağıtım işlevi de görmüş ve bu kanalla sosyal yardımlaşmayı sağlamlaştırmıştır.⁷²

Esnafın imalatta kullanacağı hammaddenin çoğu kez şehir dışında temin edilmesi, tüccarların köylünün emek gücüne duyduğu ihtiyaç, kırsal alanda toprak mülkü edinme, tüketeceği ürünleri bizatihi yetiştirme arzusu kent insanını, hinterland bölgesi ve komşu

---

⁶⁸ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.90.

⁶⁹ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.82.

⁷⁰ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.360.

⁷¹ İnalçık, "An Islamic City", s.17.

⁷² Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.205.

şehirlerle etkileşim halinde olmaya sürükleyen başlıca amillerdi. Tiftik ipliğini yakın köylerde eğirttirmekte olan sofçuların, un ve buğdayı civardaki kırsal kesimden temin eden ekmekçilerin,⁷³ ticareti bilhassa tekstil alanına dönük olan, köylüye hammadde dağıtarak kendi hesabına üretim yaptıran tüccarların⁷⁴ kırsal bölge insanı ile diyalog halinde olması zorunlu idi. Şehir toplumunun çevresine karşı kayıtsız kaldığı yönündeki söylemler gerçeği aksettirmedeği gibi köydeki artık ürünün, emek gücünün de şehir adına sömürüldüğünü belirtmek zoraki bir çıkarsama olur. Tüccar ve esnafın gereksinimlerinin, köy insanına alternatif bir meslek, bir geçim kaynağı olarak yansması daha ziyade iktisadi anlamda karşılıklı bağımlılık münasebetini doğurur. XVI. ve XVII. yüzyıllardaki askeri yenilgilerin vergi masrafı olarak yansması, Celali isyanları ve nüfus tazyiki geçim problemini çözmek isteyen kır insanı kente sürükleyen itici güçlerdi. Kenar bölgedeki iş gücünün şehir ortamına taşınması, bütünleşmenin sadece ekonomik alanla sınırlı kalamayacağına işaret eder. Ekonomik aygıtlara sahip olmayan, ekseriyetle meslek loncaların işçiliğini yapan yahut günlük olarak hizmet eden bu proletarya kümesi, yalnızca kent kültürünü özümsemekle yetinmeyip kendi taşıdığı yaşam kültürünü de ona eklemeyerek kentin sosyal yönünü zenginleştirmektedir.⁷⁵

Kırsal kesimden tarım arazileri satın alarak ayrı bir yatırım sahası meydana getirmek, çevre ile diyalog kurmanın bir başka yolu idi. Böylesi bir yatırım, kimi zaman şehirlinin yerel pazara olan bağımlılığını olabildiğince azaltması, gereksinim duyduğu tahıl, meyve, sebze gibi ürünleri bizzat yetiştirme isteğinin sonucu olarak gerçekleşiyordu.⁷⁶ Sahip olunan arazinin geniş olması durumunda ise, elde edilen mahsul kent pazarına getirilerek satışa sunulabilirdi. Bununla birlikte, yatırım alanı aslında kırsal bölge idi. Alımı belirli bir zümrenin tekelinde olmamasına karşın genellikle şehir ileri gelenlerinin mülkiyetine giren tarlalar, hem şehirdeki ticari faaliyetleri hem de kırsal alandaki emlak piyasasını olumlu yönde etkilemekteydi.⁷⁷

Köy toplumu ve maddi imkânları, farklı kanallarda kurulan ilişkilerle şehrin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Şehir bakımından ne kadar vazgeçilmez olduğu, sivil toplumun belirttiğimiz iktisadi ve toplumsal yeterlilik koşullarının sağlanılmasında oynadığı rol hatırladığımızda daha iyi anlaşılacaktır. Kentli orta sınıfın hukuk yoluyla korumak isteyeceği

⁷³ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.126.

⁷⁴ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.191-2.

⁷⁵ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.142.

⁷⁶ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.297.

⁷⁷ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab*, s.57.

özel mülkiyet kaynağının bir ucu kenar bölgeye uzanmaktaydı. Şehir uzamında -sivil toplum bağlamında- toplumsal birlikteliğin teşekkülü, şehre bağlı sosyal bir ünite olarak köy halkının şehirdeki sosyalizasyon vetiresine adaptasyonu ile olasıydı. Yine söz konusu kültürlenme aracılığıyla, köy topluluğunda bir sivil toplum, devlete karşı örgütlenebilme bilinci peyda edebilir. Yalnız bu nedenlerden dolayı, Osmanlı şehirlerinde sivil toplum varlığına yönelik hüküm, ancak köylerle olan münasebetleri irdelendikten sonra verilebilir.

Tanzimat başta olmak kaydıyla XIX. yüzyılın fundamental reform hareketleri, Batı tarihsel sürecini izlemekten öte, hiçbir zaman ulaşılammış olan merkezileşme hayalini hayata geçirme yollarının başka bir varyasyonunu teşkil etmekteydi.⁷⁸ Merkezileştirme mefkuresi hükümet için, değerler sistemini cemaatinin menfaatine çiğnemekte tereddüt etmeyen, idarede yaşanan krizleri fırsata çevirip çevreleşme sinyalleri veren kent hareketliliğin yaşandığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda özel bir kıymet taşımaktaydı. Osmanlı kentinin zamanla geçirdiği başkalaşımı göremeyen bir nazariyenin, ona Doğu despotizminin üst yapısı olarak hükmetmesinin şaşkırtıcı olan hiçbir yanı yoktur. Bruce Masters, Orta Doğu şehirciliğinin tarihi inkişafını takip edebilmemizi sağlayacak yeterli malzemenin olmamasına rağmen bu alana ilişkin cüretkâr yorum ve genellemelerin yapıldığını, Osmanlı kentlerinin bu genellemeler içinde değerlendirildiğine dikkat çekmiştir.⁷⁹

Weber'in, Doğu şehirlerine yönelik *merkez için varolan kenar* nitelemesi, Osmanlı İmparatorluğu özelinde pek de isabetli görünmemektedir. Klasik dönemde, varoluş amacı siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel anlamda payitahta eklemlenmek olan Osmanlı taşra şehirlerinin yerini XVI. yüzyıldaki nüfus patlaması ile demografik açıdan belli bir yeterliliğe sahip olan,⁸⁰ XVII.-XVIII. yüzyılda –merkezi otoritenin zayıflamasının ardından- ayanlık furyası⁸¹ ile temsil edilme fırsatı yakalayan ve merkezi hukuk sistemini fiili otonomi için değerlendiren kentler almıştır. Kaldı ki, modernite öncesi dönemde Avrupa'da bile tam anlamıyla oturmamış olan sosyal devlet zihniyeti, halkın doğal ihtiyacı olan sağlık ile sosyal ve eğitim hizmetlerini karşılamak amacıyla kurulan küçük ve orta büyüklükteki vakıflar

---

⁷⁸ Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve Halep*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.159.

⁷⁹ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve Halep*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.2.

⁸⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.250.

⁸¹ Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, der. Naff, T and Owen, R., Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1997, s.27-8; aynı yazarın "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 1980, s.323; Robert Zens, "Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)" *International Journal of History*, Vol. 3/3 2011, s.442-4.

vasıtasıyla⁸², Osmanlı kentlerinde tesis edilmekteydi. Ancak aynı klasik dönemin, devletin merkezî bir patrimonyal rejimi benimsemiş olmasından ötürü, kentlerde bilinçli bir toplumsal birlikteliğe tanıklık ettiğini belirtmek oldukça güçtür. Ana hatlarıyla Osmanlı kentlerinin keyfiyet cihetinden, sivil toplumun sosyo-ekonomik ve toplumsal birleşme umdelerini taşıyabilecek dönüşümü yaşadığına dikkat çektikten sonra merkezkaç döneminin sorunlu bir konusu olan ayanları, çevreleşme bağlamında değerlendiren bölüme geçebiliriz.

B. Kenti Çevreleştiren Aktörler Olarak Ayanlar

Tenkite tâbi tutulma gereksinimi olan modern döneme (XVIII. ve XIX. yüzyıllar) ilişkin genel görüşler, devreyi çözüme, inhitat ifadeleriyle resmetme yoluna gitmişlerdir. Sosyal ve politik müesseseler üzerinde erkiyet krizi yaşayan devletin ölçü alınıp adem-i merkezîleşme, ancak aynı müesseselerin yeniden kontrol altına alınmasına dönük –yerel güç mihraklarının aleyhinde olan- teşebbüslerden dolayı merkezîleşme nitelemeleri, devlet ve toplumun aynı zamansal periyotta fakat istikametleri ayrı olan bir tarihsel akış içerisinde olduklarını gösterir. Global ve yerel faktörlerden ötürü, ekonomik hayatı devlet patronajında tutan *komuta ekonomisinin*⁸³ işlerliğini yitirmesine, yönetsel alandaki yetersizliklere, askeri yenilgilerin maddi kefaretni halkın ödemesine reaksiyon olarak XVI. yüzyıl sonlarında Anadolu’da yaşanan toplumsal kaos, -yalnızca mevcut durumdan duyulan rahatsızlıkla değil- sultan ve kullarının sahip olduğu imtiyazları paylaşma isteği ile⁸⁴ şiddetli bir yıkım seviyesine ulaştı. İdare kadrosunun, bir taraftan siyasal ve iktisadi kaynaklardan olabildiğince faydalanıp devleti belli bir dengede tutabilme diğer taraftan aynı işlemi Anadolu reayası ile sağlanması gereken bir konsensüsü riske atmadan icra etme gibi kritik bir misyonu vardı. Şu halde dönem olaylarının, *gerileme* yakıştırmasını kaldıramayacak şekilde gelişme kaydettiğine hükmedilebilir. Modern dönemin Osmanlı devleti, ılımlı bir santralizasyon politikası gütmek zorunda kaldı. Yönetimin hedefine, belli bir maddi varlığa, silahlı güce ve halk nezdinde de itibara sahip olan ayanlar ile dirsek temasına girerek ulaşacağını düşünmesi, ılımlı ifadesi ile kastedilene açıklık kazandıracaktır. Ne var ki, ayanlar ile halk arasındaki münasebetin toplumsal birliktelik çerçevesinde kurulduğu yönündeki okumalarımız, ayanları, merkezin taşradaki uzantısı şeklindeki konumdan farklı bir yere koymaktadır. Diğer taraftan

⁸² İnalçık, “An Islamic City”, s.10.

⁸³ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s.5.

⁸⁴ İnalçık, “Military and Fiscal”, s.297.

incelemelerinde merkezci bakış açısını benimseyip ayanları, -bu defa- bozguncu, asi yahut derebey olarak niteleyen araştırmacıların aksine⁸⁵, ayanları kentlerdeki hükümet-dışı toplumsal organizatörler olarak görmekteyiz.

Komuta ekonomisinin çözülmeye başlaması, devletin kendi gereksinimlerini bile karşılamakta güçlük çekmesi tüccar ve müteşebbis kesiminin satışa çıkarılan devlet mülklerini satın almasına ve mal varlıklarını devlet mülkü kanalıyla katlamalarına olanak tanıdı.⁸⁶ XVIII. yüzyılda yerli aristokrat ailelerin, ticari faaliyetlerin yanı sıra malikâne-mukataa satışlarına yönelik ilgileri sonrasında elde ettikleri zenginlik, hem devlet tarafından taşradaki bürokrasi işlerinin yürütücüsü hem de toplum tarafından temsil edilme birimi olarak görülmenin ön koşulu idi. I. Süleyman devrinde, şehzadeler arası kavgaların şiddetlendiği kargaşa ve 1596-1607'deki Celalilerin çıkardığı anarşi döneminden beri, -aşamalı olarak- pek çok şehir ve kasabada baskın bir grup olarak ortaya çıkan ayanlar, tarımsal toprak ve ticaret üzerinde tam bir egemenlik kurdular.⁸⁷ Ancak zenginlik maddesi, toplumsal himaye ile sentezlendiğinde anlam kazanabilirdi. Büyük Kaçgun olarak da bilinen, XVII. yüzyıldaki anarşi döneminde başıbozuk askerlerin zulmünden bıkan zenginler çözümü İstanbul, Rumeli ve Kırım gibi merkezlere kaçmakta ararken fakirler civardaki sığınaklarda korunmaya çalışmakla birlikte bölgesel liderlerden de himaye talebinde bulunmaktaydılar.⁸⁸ Silahlı birlikleri ile halkı haydutlara karşı muhafaza etmeye çalışan ayanların yardımları, 1) Merkezî hükümetin Anadolu insanının güvenliğini sağlamada yetersiz kalması 2) Kanun dışı vergiler, hırsızlık ve gasplarla halkı soyan sekban ve sarıcaların, aslında beylerbeyi ve sancakbeyi yerel yöneticilerin milis güçleri olması⁸⁹ ışığında, halkın devlet ve ayan ikileminde, tercihlerini kullanacakları tarafın belirlenmesinde etkili olmuştur. Yerel idarecilerin istismarları, yalnızca halka maddi anlamda yaşattıkları kayıplardan değil aynı zamanda -ehl-i örf olmalarına rağmen- devlet otoritesini hiçe saymalarından dolayı gerçek eşkıyaların yaptığı zorbalıktan daha yıkıcı bir keyfiyettir. Anarşi dönemi, ayanlık hareketinin toplumsal tabanda revaç bulmasına meydan verdiği gibi, adem-i merkezileşme sürecine de ivme kazandırmıştır.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yöre ayanlarından devşirilen askerlerin ordunun büyük bir kısmını oluşturması,⁹⁰ ayanın silahlı maiyetinden yararlanan tek kesimin reaya

⁸⁵ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, sayı: 168, Ankara 1978, s.675.

⁸⁶ Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu*, s.6.

⁸⁷ İnalçık, "Military and Fiscal", s.291.

⁸⁸ İnalçık, "Military and Fiscal", s.297.

⁸⁹ İnalçık, "Centralization and Decentralization", s.27-8.

⁹⁰ Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu*, s.57.

olmadığını göstermektedir. Mevsimlik olarak silah altına alınan düzensiz birlikler, devletin, savaş meydanlarında disiplinsiz hareket eden, gönülsüz savaşan yeniçeri ve sipahilerle yaşadığı gergin dönemlerde önemli işler görmüşlerdi.⁹¹ Orduya askeri takviyede bulunan ayan, (vezirlik, seraskerlik, eyalet yöneticiliği gibi) yüksek dereceli makamlara nasp edilerek onurlandırılırdı. Söz gelimi, 1768-74 Rus harbinde 1500 sipahi ve bir o kadar da piyade bulunduran ve sultanın emrine karşı gelen Abaza Mehmet Paşa'yı cezalandıran Canikli Ali Bey'e Amasya sancağı malikâne olarak verilmekle birlikte sırasıyla vezir, 1773 Kırım savaşında ise serasker olarak atandı.⁹² Merkezî hükümet, ayanların nüfuzunun mühim dayanak noktalarından biri olan milis gücü kadar asker besleme ve savaş masrafları için kredi sağlama gibi potansiyelleri ile de yakından ilgileniyordu. XVIII. yüzyıl Osmanlı hükümeti, askerlerin yiyecek ve diğer gereksinimlerinin karşılanmasında mültezim ayanların yardımlarına muhtaç kaldı. Nitekim aynı yüzyılda, mütesellimlik makamının genellikle ayanlar tarafından uzun yıllar işgal edilmesi, makamın merkezi yönetime ve yerel idarecilere karşı ayanı üstün bir konuma taşıması, devletin bu kesimden aldığı yardımlarla ilişkilendirilebilir.⁹³ 1686 tarihli Macar seferindeki bozgun sonrasında, farklı bölgelerin ayanlarından borçlar alındı. Buna göre; 1500 kese İstanbul'dan, 200 kese Bursa'dan, 350 kese Kahire'den, 150 kese Bağdat'tan ve 150 kese de Basra'dan toplanmıştır.⁹⁴ Devletin, -militarist operasyonlardaki başarısı bölgesel ayan ve eşraf'tan gelecek maddi ve lojistik desteğe bağlı olmasından ötürü- söz konusu kesime olan ihtiyacı artmaktaydı. Taşralı seçkinler ise, varlıklarının ve olanaklarının devlet için ifade ettiği anlamı kavrayıp, alternatif kanallarla (örneğin malikâne sistemi) kaynaklarını zenginleştirmekte ve artık daha bağımsız hareket etmeye başlamaktaydılar.

Devlet ile ayan arasındaki ilişki karşılıklı bağlayıcılık çerçevesinde ilerleyedursun taşradaki hadiseler, kimi kritik makamların ayanların eline geçmesine, ayan ile halkın yakınlaşmasına, ayanın halkın temsil gücü olmasına meydan verecek surette cereyan ediyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyinin, reyaya karşı kayıtsız dahası zorba tutumları ayanın prestijini artırdığı gibi, kadı ile mahalli ulema⁹⁵ arasındaki tansiyonu yükseltmesi, kadı ve ulemayı ayanlar ile iş birliği yapmaya itiyordu. Bir sonraki kısımda da açıklanacağı üzere,

⁹¹ Zens, "Provincial Powers", s.442.

⁹² Zens, "Provincial Powers", s.444.

⁹³ Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu*, s.32.

⁹⁴ İnalçık, "Military and Fiscal", s.323.

⁹⁵ Raymond, *Osmanlı Döneminde*, s.46-8. İşlevi ve yönetici sınıfın patronajında olmaları ulemayı bir ara birim statüsüne indirgese de uyruğu içinde bulunduğu cemaate dayanıyordu. Şer'i hukuk'taki uzmanlıklarına binaen divanda yer almaları, çoğu kere halkın talep ve rahatsızlıklarını daha etkili bir biçimde aksettirmelerine vesile oldu.

kadılık kurumu, ne kadar devlete ait bir büro görüntüsündeyse o kadar da çevreleşme aygıtı olarak kullanılan bir makam profili çizmekteydi. Mütessellimlik, muhassıllık gibi mevkilere ayanların yahut ayanlar tarafından tayin edilen birinin getirilmesi, mahalli yetkililere karşı dengeyi sağlanmasına hizmet edeceği gibi, yerel yönetimin kent halkının iradesine göre biçimlenmesine de ortam hazırlayacaktır. XVIII. yüzyılda imdâd-ı seferiyye'nin toplanmasını da yetkesi altına almaya başlayan ayanlar, yalnızca merkezi hükümeti değil yerel idarecileri de kendilerine bağımlı kılmaya zorladılar.⁹⁶

Genel kanının aksine, halkın sözcülüğünü yapacak ayanın kitlelerin takdirini kazanması zorunluluk arz ediyordu. Modern dönemdeki şiddetli merkezîleşme temayülü doğrultusunda daha az şaşırtıcı olmayan, ayan seçimlerinin demokratik bir doğasının bulunmasıdır.⁹⁷ Bir ayanın belirlenmesinde, her ne kadar devlet adamları ve öteki ayanlar yanındaki saygınlığı mühim bir kıstas olarak sivrilsen de halk devre dışı bırakılmaz, kanaati görmezden gelinemezdi. Şikâyetler üzerine ayanın azledilmesi, gerektiğinde mallarının müsadere edilmesi ve hatta idama bile götürülmesi⁹⁸ halk iradesinin sadece ayanın seçimiyle sınırlı kalmadığını, olası bir istismar, görevi kötüye kullanma durumlarında kariyeri dahası yaşamı ile ilgili karar verebilmeye muktedir olduğunu gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla, ayanların mahalli idarede söz sahibi olmasından hareketle adem-i merkezîleşmeye ışık tutmakta olan araştırmacı, aslında, yönetsel alana yönelik tutumu dönüşüme uğramış toplumsal bilince vurgu yapmaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci devresinde, Rumeli kentlerinde bulunan yabancı gözlemcilerin oligarşi düzeniyle ilişkilendirecekleri şehir ayan meclisi⁹⁹, böylesi bir toplumsal şuurun neticesi idi ve yine denetleyicisi de bizzat toplum kendisi idi. Desantralizasyon anlamında özel bir örnek hükmünde olan ayan meclisleri, eyalet yönetimini güçlendirdiği gibi, bölge yetkililerini pasifleştirerek idarenin meclis/toplum kararları eksene alınarak yürütülmesine imkân vermiştir.

XVIII. yüzyıl Osmanlı kentlerinin güncel akışı, pazar ilişkileri, ticari faaliyetleri üzerine yapılacak gözlem, ayanların ekonomi yapısını tedricen devlet kontrolünden nasıl çıkardığına yönelik merakımızı giderebilir. Ağırlık ve ölçü birimlerinin bir modele göre sabitlenmesi, emtia fiyatlarının ve parasal değer, vergi toplama zamanını da tayin eden hasat vaktinin tespit edilmesi¹⁰⁰ görevi, kadı ve muhtesibe ilave olarak yerel elitlerin üzerindeydi.

⁹⁶ İncalcık, "Centralization and Decentralization", s.27-9.

⁹⁷ Zens, "Provincial Powers", s.437.

⁹⁸ İncalcık, "Centralization and Decentralization", s.48.

⁹⁹ İncalcık, "Centralization and Decentralization", s.42.

¹⁰⁰ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab*, s.198.

Ayanlar, şehir ve köy halkının yetiştirdiği ürünlerin pazara çıkmasında, çoğu kere yöneticisi oldukları vakıflar ile ticaretin canlanmasında, ekseriyetle vergi ödemesi için olmakla birlikte diğer durumlarda da halka borç vermede ellerindeki kapasite ve fonları kullanıp kentin maddi refah seviyesini yükseltmişlerdir. XVIII. yüzyıl Halep'i ticari yapılaşmasını, mütevellileri ayanlar olan vakıflara borçlu idi.¹⁰¹ Aynı yüzyılda, Ege sancağında ayanlar köylülerin yetiştirdiği pamuğun pazarlanmasına aracı oldukları gibi Avrupalı tüccarlarla sıkı pazarlık edebilmeleri için gerekli olan krediyi de temin ederlerdi.¹⁰² Yukarıda bahsi açılan, mahalle sakinlerinin gereksinimleri için tahsis edilmiş mahalle avarız akçası vakfi ayanların nezaretindeydi. Devletin harp masraflarını ve bütçe açığını kapatmak için saldıği imdâd-ı seferiyye vergisinin reaya tarafından ödenmesi ayanın verdiği borç¹⁰³ ve avarız akçası vakfının sağladığı fonlar ile mümkün oldu. Vergiler noktasında, ayanın itibarını artıran tek madde kredi açılması değildi; kadı ile müşterek olarak vergi işlerinin yürütülmesi, yerel yönetimdeki pašalara karşı üstün olma ve eyalet idaresine daha aktif olarak katılma fırsatını sundu. Vergilerin şehir üyeleri arasındaki taksimi, hangi kaynaklardan ödeneceği, devletin pek karışmadığı, kentin yerel siyasetini alakalandıran¹⁰⁴ hususlardı ki müdahale kaldırmayan ciheti şehre belli mikyasta otonomi kazandırıyor. Öyle görünüyor ki, salınan vergiler reayaya maddi külfet, ayana ise saygınlık şeklinde yansıyor.

Bağış yapma ve kendisine bağlı kimseleri (hizmetlisi yahut işçisi) vergi ödemekten kaçındırma¹⁰⁵, şehir ve köy halkı üzerindeki vergi yükünü hafifletmenin diğer yollarıydı. Borç vermenin kuracağı mekanik bağın tersine, şehirli ve köylülerin müşterek vergilerinin karşılıksız ödenmesi elitler ile halk arasında organik bir uyuşmaya zemin hazırlar. Çiftlik sahibi zenginlerin işçilerine ve mültezimlerin köylülerine vergi ödetmemesi ise, sadece vergiye muhatap kütleyi belli bir külfetten kurtardığı için değil, aynı zamanda devlet emirlerine açık bir karşı çıkışı ifade etmesi, onun normatif yanını tartışma düzlemine taşıyan bir nitelikte olması hasebiyle not düşülmeye haizdir. Açıktır ki, adem-i merkezileşme devresini aynı zamanda şehirdeki ve çevresindeki toplumların bütünleşmesi olarak gören bir uslamlama, gerçekdışı olmakla suçlanamaz.

Kentte asayiş sağlama, halkı meydanlarda eşkıya ve haydutlardan, kadı huzurunda ise hukuki istismarlardan muhafaza etme ayanların toplum üzerindeki başkaca sorumlulukları idi.

---

¹⁰¹ Masters, "Halep", s.57.

¹⁰² Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler*, s.171.

¹⁰³ İnalcık, "Military and Fiscal", s.324-5.

¹⁰⁴ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab*, s.126.

¹⁰⁵ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab*, s.126-33.

Devletin, taşradaki halkı eşkıya ve haydutlardan koruyamadığı zamanlarda devreye milis güçleriyle ayanlar giriyordu.¹⁰⁶ Geçimliklerini halktan gasp ettikleriyle temin eden eşkıyaların, onları dizginlemek için gönderilen ancak halkı kanun dışı vergi ödemeye zorlayan kapıkulu ve diğer idari-askeri görevlilerin varlığı, Anadolu’da il-eri olarak bilinen kolluk kuvvetlerinin¹⁰⁷ kurulmasını zorunlu kılıyordu. İl-eri kuvvetleri şu şekilde teşekkül etmekteydi: Kadı, ayanları mübaşirin huzurunda toplar ve aralarından ilbaşı yahut il-kethüdası da denilen bir serdar seçilmesine nezaret eder. Serdar, her köyden bir yiğitbaşı seçer ve bunlar da silah kullanabilen yiğitleri kendi komutası altına alırlardı. Ayanların oluşumunda ve idaresinde aktif rol oynadığı il-eri organizasyonu, buldukları çevreyi sekban, sarıca eşkıyalığı ve kapıkulu istismarlarından korumak gibi yalnızca güvenliğe ilişkin sebeplerden ötürü kurulmamıştı. Kent ve çevre köylerdeki asayişin sağlanması, kent iaşesi ve zanaatkâr için hammadde temini, çoğu tüccar olan ayanların ticaret kervanlarının güzergâhlardan emniyet içinde geçebilmesi, mültezim olanlarının gayri menkullerinin zarar görmemesi adına elzemdi. Dolayısıyla sosyo-ekonomik faktörlerin de, en az asayiş sağlama kadar, belirleyici olduğu söylenebilir. Hukukun toplum üyelerine yaklaşımının, statü durumu gözetilerek değişkenlik göstermesi, prosedürün nasıl işlediğinin tam olarak bilinmemesi, fiziksel yahut zihinsel engeller seçkinlerin, mahkeme duruşmalarında da reayayı temsil etmelerine ortam hazırladı.¹⁰⁸ Vekil veya şuhûdü’l-hâl olarak sıklıkla kadı huzuruna çıkan ayanlar, bir taraftan topluluğun yasal sözcüsü olduğu gibi diğer taraftan hukuk alanında belli bir bilgi ve deneyim derinliğine ulaşıp kadı ve mahkemeyi denetleyecek bir mekanizma haline geliyordu. Weber’in kentsel gelişim için şart koştuğu, -sivil toplumun alametlerinden biri olarak belirlediğimiz- özerk hukuk zihniyetinin Osmanlı kent cemaatinin karakteri haline gelmesi, toplumsal bilinçlendirici olarak ayanların bu sahada ağırlık kazanmaları ile mümkün olabilirdi.

Adem-i merkezileşme dönemini devletçi perspektifte ele alanların bozguncu, asi olarak niteledikleri ayanlar, -görüldüğü üzere- kent toplumunu destekleyici ve tamamlayıcı bir unsur olarak kristalleşmektedir. Ayanlar, husûsen eyalet idaresinde bulunan görevlilerin atama veya azledilmesi durumunda, merkez tarafından şehir hayatına dönük alınan kararları etkileyecek durumdaydılar. Yine halkın istek ve şikâyetleri, ayanların arzı ile merkeze yöneltilirdi. Şehirdeki yerel siyaset, asayiş, sosyo-ekonomik ve yerel hukuk alanlarına dolaysız surette müdahil olan ayanlar, hükümet dışı toplumsal örgütlenmeye öncü olma noktasında, alternatifsiz bir zümre görüntüsü çizmektedirler.

¹⁰⁶ Zens, “Provincial Powers”, s.445.

¹⁰⁷ İnalçık, “Military and Fiscal”, s.307-8.

¹⁰⁸ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab*, s.182.

III. KAYSERİ

A. Kentin Sosyo-Ekonomik Zenginliği

Coğrafik konum olarak imparatorluğun ne çekirdek bölgesinde ne de uç kesimlerinde yer alan, tarihsel olarak Osmanlı öncesi pek çok farklı kültüre tanıklık edecek kadar köklü bir geçmişe ve şehri –iktisadi bağlamda- yüksek bir seviyede tutacak avantajlara (Selçuklular devrinde, Konya’dan sonra ikinci başkent olması, Anadolu’da Kuzey-Güney ve Doğu-Batı istikametlerindeki ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması gibi) sahip olan Kayseri şehrinin –çalışma için- örnek olarak seçilmesi kararı, ilk olarak üstünkörü bir ön okuma neticesinde ancak sonrasında özellikle dönüşüm sürecinde başkent emirlerine karşı kayıtsız tavır ve şehir sakinlerinin hukuki alana dönük ilgileri gözetilerek alınmıştır. Tereddütsüz olmasa bile, (zira böyle bir söylem, diğer pek çok Osmanlı şehrinin bu ölçütler üzerinden gözden geçirilmesini gerekli kılacağı için) bu hususların Kayseri’yi, sivil toplum tartışmalarına değişik bir boyut kazandırmada en uygun temsillerden biri konumuna getirdiği söylenebilir.

Şehirlerin ilk oluşum dönemi olan Sümerlilerden beri varlığı bilinen Kayseri, Anadolu’nun Doğu-Batı (Antalya’dan başlayıp Tebriz’e ulaşan yol) ve Kuzey-Güney (Sinop’tan başlayıp Halep’e ulaşan yol) istikametindeki ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmasının¹⁰⁹ yanı sıra İpek Yolu üzerinde yer almasından ötürü¹¹⁰ her dönemde ilgi görmüş bir şehir konumundadır. Henüz Osmanlı toprağı olmadığı XIV. yüzyılda, Ahi hareketliliği örgütlü bir esnaf birliğinin teşekkülüne, ticaret kervanlarının sıklıkla uğradığı bir durak olması büyük çaplı alışveriş alanlarının kurulmasına, canlı bir pazar ilişkisinin doğmasına vesile olmuş, Mevlevi ve Babaî Tarikatı mensuplarının etkinlikleri kentin mistik duruşunu belirlemiştir. Uzun süre Osmanlı ile Memlük devleti arasındaki mücadeleye konu olan kent, ilk defa 1398’te I. Bayezid döneminde Osmanlı topraklarına geçici olarak katılmış ancak mutlak hâkimiyet I. Selim’in Memlük devleti üzerindeki kesin zaferiyle mümkün olmuştur.¹¹¹ İlhakın ardından Karaman vilayetine bağlı bir liva olarak tayin edilen Kayseri, 1867 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile Ankara vilayetine dâhil edilmiş, II. Meşrutiyet

¹⁰⁹ Mehmet Karagöz, “XVII. ve XVIII. Asırlarda Kayseri (1650-1750)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:19, sayı 1, Elazığ 2009, s.261-3.

¹¹⁰ Mehmet İnaş, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s70.

¹¹¹ Ronald Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies* 7, 1976, p.26.

sonrasında ise müstakil bir sancağa dönüştürülmüştür.¹¹² Herhangi bir dış gücün istila planına dâhil olmayışı dolayısıyla imparatorluğun yıkımına kadar bir Osmanlı şehri olarak kalması, Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunmasına bağlanabilir. Öncülleri Selçukiler ile birlikte Osmanlıların Kayseriye ismini verdiği şehir, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Kayseri olarak anılmaya başlamıştır.

Askeri operasyonların şehir nüfus yoğunluğunu belli bir ölçüde kırması ve XVI. yüzyıl boyunca küresel anlamda yaşanan nüfus patlamasının Kayseri'yi teğet geçmemesi, yüzyılın ilk ile ikinci yarısında birbirinden uzak iki demografik yapıyı ortaya çıkardı. Osmanlıların himayesindeki Dulkadirli Türkmenler ile Memluk güdümündeki Karamanoğulları arasında sıklıkla el değiştiren Kayseri, XVI. yüzyıl başlarına 9.000-10.000¹¹³ dolaylarında bir nüfusla girmişti. Yüzyılın sonlarına doğru ulaşılan ve Kayseri'yi -Bursa'dan sonra- en fazla nüfusa sahip ikinci şehir statüsüne yükselten 30.000-35.000 rakamı,¹¹⁴ ikinci yarıda yaklaşık %250 oranında bir artışın yaşandığını ifade etmektedir. Akdeniz genelindeki %100 nüfus artışı, şehrin ortalamanın fazlasıyla üzerinde bir dalgalanma yaşadığını göstermektedir. XVII. yüzyıl ortalarında toplam nüfusun 16.000'e düşmüş olması, (%50'nin üzerinde bir azalma) dönem ekonomi koşulları ve eşkıyalık olaylarının yerli halkı göçe zorlaması ile izah edilebilir. Devletin yaşadığı mali bunalım ve eş zamanlı olarak savaş meydanlarındaki yenilgilerin, hâlihazırda geçimliliğini temin etmede, sorumluluğu altındaki nüfusu beslemede güçlük çeken halka ilave vergiler yüklemesi ve Celalilerin, sekban ve sarıcaların zorbalıkları, reayayı gasp etmesi kent sakinlerinin çevre şehir ve köylere giderek yurtlarını terk etmesi nüfusta kayda değer bir azalmaya neden olmuştur.

XVIII. yüzyıl ortalarında şehir, nüfusunu yeniden 40.000 dolaylarına yükseltmiş ve (yukarıdaki yoruma sadık kalırsak) bir önceki yüzyıldaki sosyo-ekonomik krizi atlattır. İktisadi refahın XIX. yüzyılda da sürdüğü çıkarımının dayanak noktaları, nüfusun 70.000'e yükseldiğini işaret eden nüfus sayımları, temettuat ve cizye defteri ile bazı gezginlerin müşahedeleridir.¹¹⁵ XVII. yüzyıldaki istikrarı bozan azalma dışında, XVI. ile XIX. yüzyıl arasındaki artış Kayseri'nin demografik anlamda belli bir yeterliliğe ulaştığını gözler önüne sermektedir. İmparatorluğun pek çok açıdan çöküntü evresine girdiği XIX. yüzyıl sonlarında,

---

¹¹² Rıfat Önsoy, "XIX. Yüzyılın Sonunda Kayseri'nin İktisadi ve Ticari Durumu", *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri*, Kayseri 1987, s.41.

¹¹³ Jennings, "Urban Population", s.27.

¹¹⁴ Doğan Yörük, "H. 1259/M. 1843 Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri'de Rum ve Ermeniler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol 8/11 Fall 2013, s.442.

¹¹⁵ Yörük, "Kayseri'de Rum ve Ermeniler", s. 442-3; Önsoy, "XIX. Yüzyılın Sonunda Kayseri", s.41.

Kayseri'nin nüfusunu katlaması ve artan nüfusa yetebilecek kaynaklara sahip olması, şehrin yaşam standardı cihetinden imparatorluktan ayrıldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Kayseri kalesi, diğer pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi, şehri olası bir saldırıda koruyacak kalkan olma keyfiyetinin yanı sıra yerel idari teşkilatlanmanın kurulduğu ve kentteki dini, sosyal ve ekonomik yapıları etrafında kümeleyen bir mihrak noktasıdır. İç ve dış olmak üzere iki kısımdan teşekkül eden, inşa yılı 1224 olan¹¹⁶ (I. Alaeddin Keykubad dönemi) Kayseri kalesi, ekseriyetle şehir yöneticilerinin ikametgâhı olması hasebiyle aynı zamanda kent içi tabakalaşmayı ayırt edilir kılmaktadır. Sivas Kapısı, Meydan Kapısı, Boyacı Kapı, Yeni Kapı ve Kiçi Kapı isimleriyle¹¹⁷ beş kapıdan giriş yapılanın kalenin etrafında cami, bedesten, han ve dükkânların bulunması, kaleyi ekonomik etkinlikler zaviyesinden de merkezileştirmektedir. Dış surları da aşan mahallerin isimlerinin geçtiği 1476 tarihli tahrir defteri günümüze ulaşamamışsa da, ekseriyetle şeriyeye sicillerinden devşirilen verilerle, Cami Kebir, Tutak, Hürrem Çavuş, Kürtler, Gebe İlyas, Hamurcu, Depecik, Hasan Fakih, Sasuk, Sınıkçı, Hacı Mansur, Mükrimin, Hunad Camii, Mermerli, Konaklar, Debbağın ve Seyyid Battal Gazi mahallerinin XVIII. yüzyıl Kayserisi'nin belli başlı mahalleleri olduğu bilgisine sahibiz.¹¹⁸ Ana çizgileriyle, Kayseri'nin fiziksel görünümü bu şekildedir.

Öte taraftan şehir bulunduğu mevki itibariyle, hükümetin özellikle askeri operasyonlarda gerek güzergâh, menzil, konaklama –buna girift olarak- gerekse de ikmal, iaşe takviyesi anlamında fayda sağlamasına elverişliydi. Kayseri XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, - başta imparatorluğun gergin bir münasebet içinde olduğu İran olmak kaydıyla- doğuya dönük seferlerde bir koridor niteliği taşımış, ordular Meşhed Ovası denilen yerde dinlenmişlerdir. Bu tercihte, bölgenin keyfiyeti (çayırda kaplı olması ve su bolluğu) ve nüfus yoğunluğu belirleyici olmuştur. Savaş zamanlarında, imparatorluğun tüm idari birimlerinin ikmal temini ve askeri takviye noktalarında, üretim kapasitesi ve nüfus yoğunluğuna göre diyet ödedikleri bilinmektedir. Diğer taraftan, sorumlulukların ağırlığını tayin etmede kentlerin işgal ettiği yerlerin dikkate alındığı belirtilmelidir. Kayseri'nin dikkate alınan şehirler grubunda olduğu, üzerine yüklenen sorumluluklardan anlaşılmaktadır. Otlukbeli mevkiinde Uzun Hasan'a karşı çarpışacak olan II. Mehmet'in askerleri, Safevileri hedef alan Çaldıran (1512) ve Mercidabık (1516) seferlerinde I. Selim'in ordusu şehir üzerinden yoluna devam etmiş; 1534'te Tebriz için Doğu Seferi'ne çıkan I. Süleyman ve yüzyıl sonra Revan seferini gerçekleştiren IV.

¹¹⁶ İnbaşı, *XVI. Yüzyıl*, s.35-7.

¹¹⁷ Özen Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri Sancağının İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, 2009 Kayseri, s.773.

¹¹⁸ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.774.

Murad Kayseri güzergâhını kullanmıştır. 1770’de Rusya’ya ve 1798’de Mısır’a yönelik seferlerde, sırasıyla 500 ve 450 adet deve verme yükümlülüğü kentin, Osmanlı seferlerindeki ehemmiyetine işaret ediyordu.¹¹⁹ 9 Safer 1155 (1742) tarihli bir ferman, Erzurum’daki orduya, şiddetle ihtiyaç duyduğu ve Sivas’ın karşılayacağı zahirenin Kayseri ve Niğde sancaklarından temin edilecek 220 deveye yükletilip derhal ulaştırılması emrini ihtiva etmekteydi.¹²⁰ 17 Safer 1224 (1809) tarihli bir başka fermanda, yine Ruslarla yapılacak muharebe için Kayseri ve kazalarından 500 devenin gönderilmesi istenmişse de bir yıl sonra gönderilen fermanda 500 deve yerine bedeli olan 75.000 guruşun ordu-yı hümayuna teslim edilmesi emredilmiştir.¹²¹ Yine Kayseri sancağına seslenen ve gönderilmesi gereken ancak gönderilmemiş ve daha da gönderilmemesi durumunda şiddetli cezaların uygulanacağı 400 mehârın (devenin burnuna geçirilen yular, dizgin) zamanında temin edilip merkeze ulaştırılmadığını ihtiva eden bir ferman (Muharrem 1144/1731),¹²² kimi taleplerin karşılanmasında halkın isteksiz davrandığını ihsas ettirmektedir.

XVIII. ve XIX yüzyılda merkezileşme düşüncesinin uygulama sahasına geçirilemediğini, hükümetin askeri gereksinimleri temin etmede şehirler üzerinde yaptırım erki oluşturamadığına örnek teşkil etmesi açısından, idare ile Kayseri arasında geçen –fermanlara, sicillere konu olan- diyalog mühimdir. Hem savaş zamanlarında ordunun masraflarını karşılamak (bu amaçla toplandığında imdâd-ı seferiyye olarak anılır) hem de sulh dönemlerinde bütçe açığını kapatmak (bu amaçla toplandığında ise imdâd-ı hazariyye olarak anılmaktadır ki bir sonraki başlıkta, Kayseri halkının bu vergi konusundaki hassasiyeti etraflı olarak incelenecektir) gibi çoklu amaçları taşıyan imdâdiyye vergisinin toplanması meselesi, kent ile yönetim arasında bir başka problemin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Nitekim Muharrem 1144 (Temmuz 1731) tarihli fermandaki öfke patlaması, imdâd-ı seferiyye’nin ödenmemesinden kaynaklanıyordu.¹²³ Öyle ki, imdâd-ı seferiyye’nin ödenmesi hususunda bahane kabul edilmemesi, böylesi bir teşebbüse şiddetli cezalandırma ile mukabele edilmesi emredilmiştir. Yaklaşık üç ay sonra (1144 Rebiülahiri’nde/1731 Temmuz) Kayseri halkından, İran seferinde bulunan İbrahim Paşa’nın talebi üzerine, 8250 kuruş imdâd-ı seferiyye’nin toplanmasında¹²⁴ dikkatlere sunulan sert üslubun payı bulunabilir. Recep 1151 (Ekim 1738)

¹¹⁹ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.775.

¹²⁰ Sevda Yıldırım, *133/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1155/M. 1742) Metin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, s.263.

¹²¹ Erdal Şekeroğlu, *183 No’lu Kayseri Şer’iyye Sicil Defteri (H. 1224-1225/M. 1809-1810) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1999, s. 56-87.

¹²² KŞS, 126/128-2.

¹²³ KŞS, 126/189-1.

¹²⁴ KŞS, 126/60-3.

tarıhli fermanda, -bu defa Nemçe ve Moskova üzerine yapılacak sefer için- 1152/1739 senesi için hesaplanan 16.5 buçuk kisenin toplanmasına, geciktirilmeme vurgusunun yapılması¹²⁵ merkezi idarenin taleplerine kayıtsız kalışın kısa vadeli olmadığını göstermektedir. İmdâdiyye, yük hayvanı ve ikmal olarak takviye yapma hükümlerine karşı ilgisizliğe benzer şekilde, şehrin emek gücünden yararlanmak için personel desteği emri de aynı muameleye maruz kalmıştır. Tophane’de çalıştırılmak üzere Kayseri kadısından 100 nefer taşı göndermesi emri, geciktirmeli olarak yerine getirilmiştir.¹²⁶ Karşılanması belli bir külfeti zaruri kılan vergi ve ikmal taleplerinin aksine, hükümetin kent halkının enerji gücünden yararlanmayı içeren emirlerinin bile isteksizce yerine getirilmesi merkezi değerlere karşı reaksiyon gösterme olarak yorumlanabilir. Emirleri hafife almanın, açıkça kanunları görmezden gelmeye kapı aralayacağı da olasıdır.

Hadiseleri devletçi nazarla okuyarak, modern dönemde merkezi yönetimin yüz yüze geldiği mali bunalıma karşın zengin bir yerel piyasaya sahip, üretim-tüketim ve alım-satımda ilerleme kaydetmiş, şehir dışı pazarlarla münasebet kuran ve ticari etkinliklere aktif olarak katılan Kayseri’nin kaynaklarının hükümet tarafından hortumlanmasının tabii bir durum olduğuna hükmetmenin şaşkınlık uyandırıcı hiçbir yanı yoktur. Dönem Kayseri’si sosyo-ekonomik cihetten ele alındığında, canlılık, zenginlik gibi ifadelerle yapılan nitelermelere katılmamak pek mümkün görünmemektedir. Ne var ki, şehir kaynaklarının sömürülmesi hususunda, dönem Kayseri toplumunun hem fikir olmadığı söylenebilir.

Mesleki grupların belli sayılara bölünmesi ve kendi içinde örgütlenmesi, üretim hayatına katılımın çalışma ahlakını öğrenmeyi zorunlu kılması, bir zanaatta ehlileşmek arzusunda olan adayın tayin edilmiş kademeleri aşp, icra edeceği işte yararlılığının gözetilmesi gibi kaideleri havi lonca teşkilatı, kentte Osmanlı öncesi dönemde de varlık gösteren Ahiler tarafından sisteme edilmiştir. Gayesi meslek ehillerini (ehl-i hırfet) ortak bir şema içine alma olan esnaf birlikleri, cemiyete dâhil olmak isteyen adaya, kıdem derecelendirmesini esas almak kaydıyla (usta-çırak usulü), sanatın inceliklerini ve meslek ahlakını öğretip üretim hayatının süreklilik kazanmasına vesile olurdu. Ticari emtiayı piyasaya aktaran Kayserili tüccar ise, kaynakları temin ederken ziraat ve hayvancılıkla uğraşan köylüye duyduğu ihtiyaçtan ötürü, üretici köy toplumunu şehir iktisadiyatına eklemlediği gibi İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Kahire gibi şehirlerle dolaysız surette

---

¹²⁵ Özen Tok, *130 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili (H. 1151/M. 1739-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, s.399.

¹²⁶ KŞS, 126/152-3.

gerçekleştirdiği ticari etkinlikler ile de kentin ticaret ağını genişletmiş oluyordu. Bu bağlamda, ticari etkinlikler ve esnaf birliklerinin organizasyonu Kayseri ekonomisinin bütüncül olarak görülmesini sağlayan kalemlerdir, denilebilir. Nitekim XVIII. yüzyılda Anadolu'daki ticaret güzergâhlarının, Kayseri şehir ekonomisinin aleyhine, yön değiştirmiş olmasına rağmen şehirdeki dinamizmin devam etmesindeki paradoks ticari canlılık ve esnaf cemiyetlerinin varlığıyla çözümlenebilir.¹²⁷

XVIII. yüzyıl Kayseri piyasasının lokal olarak nitelendirilmesine müsaade etmeyecek gelişme, Avrupalı tüccarların kente sıklıkla düzenledikleri ticari amaçlı ziyaretlerdir. Merkezin transit ticaret bölgesi olma yolundaki çabasını ifade eden % 3-5 seviyesindeki gümrük vergisi, Avrupalı tüccarların Anadolu'nun iç kesimlerindeki şehirlere sızmalarına imkân tanımış, bu yolla bölgede oluşan ticari etkileşimden Kayseri de hissesine düşeni almıştı.¹²⁸ Her yıl Pazarören beldesinde kurulan Yabanlu Pazarı'na İtalya, İngiliz ve Fransız tüccarlar gelerek ihtiyaçları olan mal ve eşyaları satın almışlardır. İki ay kadar devam eden pazardan Fransa, İngiltere ile Venedik, Napoli, Piza gibi İtalyan Cumhuriyetlerine şap, tuz, deri bakır, gümüş, lacivert taşı, demir, zırnık, yün tiftik, meyve, tahıl gibi maddeler at, koyun, balık gibi hayvanlar ihraç edilmiştir.¹²⁹ Avrupalı iş adamları ile kurulan ekonomik alışverişte tek kalem emtia alım-satımı değildi. Avrupalı işadamlarının bayiliklerini alıp Kayseri'de açılan büyük mağazalar, yerli tüccarların yoğun endüstrileşmenin yerel piyasada açtığı yarayı kapama girişimlerinden biriydi.¹³⁰ XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, -Avrupa endüstrileşmesine ivme kazandıran- buharlı makinelerin üretim sektörünü ele geçirmesine tanıklık etti. Metaların daha hızlı, daha düşük maliyetli ve kaliteli olarak üretimini sağlayan makineleşme invazyonu karşısında, geleneksel yöntemlerle ayakta durmaya çalışan imparatorluk piyasasının hiç şansı yoktu. Kayserili tüccarlar süreçten en az hasarla çıkma adına, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde bulunan Avrupalı iş adamları ile temas kurup Batı mallarını Kayseri'de açtıkları dükkânlarda satmaya başladılar.

Diğer taraftan Kayseri piyasasına giren ithal mallar, sadece Avrupa patentli olanlardan teşekkül etmiyordu. İpekli, altın-gümüş, işlemeli elbiseler, yünlü pamuklu kumaşlar, kürk, şeker, sabun, itriyat, ecza maddeleri, madeni eşya, kâğıt, züccaciye, zırh, kılıç ve kalkan gibi Kayseri'nin ithal listesini oluşturan madde ve silahlar İran, Suriye, Hindistan ve Orta Asya

¹²⁷ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.781.

¹²⁸ Karagöz, "XVII. ve XVIII. Asırlarda", s.260-72.

¹²⁹ Mustafa Keskin, "XIX. Yüzyılda Çarşılar, Pazarlar, Hanlar ile Mesleklerin Toplumsal Dağılımı: Kayseri Örneği" Geçmişteki İzleriyle Kayseri, Kayseri 2006, s.114

¹³⁰ Keskin, "XIX. Yüzyılda Çarşılar, Pazarlar", s.114-6

lkelerinden getirilmekteydi.¹³¹ Kahire, Halep, Şam Kayserili tüccarların ticaret yapmada, ihmal etmedikleri Şehirler arasındadır.¹³² İmparatorluğun farklı noktalarındaki Şehirler ve farklı yönlerinde bulunan ülkelerin iş adamları ile kurulan ilişki, Kayserili müteŐebbislerin ulaŐım imknlerini ve ticaret gzerghları üzerinde konumlanmanın verdiği avantajı sonuna kadar kullandıklarının kanıtıydı.

Alım-satım, üretim ve tüketim sürecine farklı yerlerden pek çok ilgilinin katılımı, ziyadesiyle çeŐitlilik arz eden metaların sergilenmesi ve ortalama bir modern dönem kenti için yeter sayıda olan Kayseri nüfusunun ihtiyaçlarını karŐılamaları için ortak alışveriş alanlarının kurulması isteği arŐı, pazar, han ve bedesten gibi ticaret meknlarının inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Genellikle Şehrin merkezinde konumlanan ve ticari kapasiteyi artırma gibi bir fonksiyona sahip olan bu türden yapıların, -özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda- Kayseri’de çok sayıda mevcut olması, yerli esnaf ve tüccarın Şehir içi ve Şehir dışı ticari münasebetlerin yoęunlaŐmasıyla ilişkilendirilebilir. At pazarı, Araba pazarı, İplik pazarı, Odun pazarı, Koyun pazarı, Buğday pazarı, Debbağ pazarı, Mezat pazarı, Penbeciler pazarı, Haffaf pazarı, Saman pazarı, ilingir pazarı, Somuncular pazarı, Pastırma pazarı¹³³ belirtilen zaman diliminde Kayseri’de saptanan pazar yerleridir. İsimlendirmede, içerisinde imal edilen yahut satışa çıkarılan ürünün dikkate alınması, üretilen ve ticareti yapılan malların da belirli bir çeŐitlilik yakaladığına işaret etmektedir. Günümüzde mekn bağlamında ayrıma tabi tutulmamıŐ çoğu pazar yerinin varlığı, dönem Kayseri loncasının, (ve elbette diğer kentlerde varolan mesleki örgütlenmelerin de) pazarları -alıcuya hangi ürünü, nerede bulunacağı noktasında kolaylık sağlayacak Şekilde- tasnif etmesini kıymetli hale getirmektedir. Alıcılardan kimi durumlarda bir başka meslek grubunun temsilcisi olması, (sözgelimi bir ayakkabı imalatçısının deri satın alması gibi) uygulamanın Şehirdeki retim sürecinin sağlıklı bir seyir izlemesi yönünden de elzem olduğunu gösterir.

Şehrin merkezi alışveriş meknlarından olan iki bedestenden tarihi bilinmeyen ve kitabesiz olan birisinin Selçuklu döneminde yapıldığı bilinmektedir; diğerinin yapım yılı 1467 olmakla beraber Kayseri sancakbeyi Mustafa Bey tarafından inşa ettirilmıŐ olup güneyi Vezir Hanı, doğu ve kuzey tarafı kapalı arŐı ve batısı Pamuk hanı ile kuŐatılmıŐtır.¹³⁴ XVIII. yüzyılda aktif olan bedestenler, bir alışveriş alanının bir baŐkası tarafından çevrelenmesi, imalathane ve arŐı-pazar ile halkın ikamet alanının birbirinde ayrılması durumuna verilecek

¹³¹ Keskin, “XIX. Yüzyılda arŐılar, Pazarlar”, s.116.

¹³² Karagöz, “XVII. ve XVIII. Asırlarda”, s.267.

¹³³ Karagöz, “XVII. ve XVIII. Asırlarda”, s.271.

¹³⁴ Karagöz, “XVII. ve XVIII. Asırlarda”, s.269-70.

optimal bir örnektir. Benzer şekilde, Gön Hanı, Abdi Bey Hanı, Vezir ve Pamuk Han ile Karatay Kervansarayı da¹³⁵ şehrin merkezinde kümelenmişlerdir. Diğer taraftan, -burada belirtilmelidir ki- kentin ekonomik canlılığını aksettiren alım-satım yalnızca ticari emtia yahut gündelik gereksinimler üzerinden gerçekleşmemiştir. Şehir toplumunun üyeleri arasında ev, tarla, arsa, bağ, bahçe ve dükkân¹³⁶ gibi taşınmaz mülkler de –en az alım-satıma konu olan diğer kalemler kadar- sık el değiştirmiştir.

Yerli iş adamlarının kurdukları şirket, kentteki ticari çeşitliliğin zenginliğini gösteren bir diğer uygulamadır. Lûgattaki karşılığı ortaklık (ticaret için meydana gelen kurul) olan şirketler, bir tek kişinin yapamayacağı işi gerçekleştirmek için bir araya gelen iş adamlarının sermayelerini katlama girişimi olarak ifade edilebilir. Taşkıncık mahallesi sakinlerinden Ömer Ağa'nın sermayesi ile Mustafa Çelebi'nin emeğinin birleştirilmesi ile yapılan ortaklık yine aynı mahalleden es-Seyyid el-Hac Ebu Bekir Ağa ile Ömer Ağa ve Mustafa b. el-Hac Süleyman'ın kurdukları şirket ortaklığı¹³⁷ söz konusu girişimlere örnek olarak gösterilebilir. Şeyhuddin mahallesi sakinlerinden Yusuf b. Mehmed ile el-Hac Mehmed b. Mehmed ve Leğen Mehmed'in kurduğu ortaklığı, Yusuf'un payının ödenmesi hususunda çıkan ihtilafın mahkemeye taşınması ve araştırma neticesinde mahkemenin Yusuf'un talebini reddini¹³⁸ ihtiva eden davadan (Zilkade 1154/Ocak 1742 tarihli i'lamdan) öğrenmekteyiz. Hisarcık karyesinden Durak ibn-i İshak 120 esedi kuruluş sermayesi ile Yusuf b. Şeyh Ali ile ortaklık kurmuştu.¹³⁹ Konaklar mahallesinden el-Hac Ali oğlu Osman, es-Seyyid Mehmed ile es-Seyyid Ahmet Çelebi arasındaki kolektif şirket ise, el-Hac Osman'ın vefatı dolayısıyla kapanmıştır.¹⁴⁰ Benzer bir başka örnekte, Carlavık karyesinden Ömer ibn es-Seyyid ile Yahya bin Ali arasında kurulan ortaklık Yahya'nın ölümü ile sona ermiştir.¹⁴¹ Ancak –son iki örneğin aksine- taraflardan birinin vefatı ile sonuçlanan kimi ortaklıklar, alacak verecek meselelerinden ötürü problemsiz bir şekilde noktalanmıyordu. Nitekim el-Hac Hasan ile es-Seyyid el-Hac İbrahim bin Yusuf'un ortaklığı Hasan'ın ölümü ile bitmişse de diğer ortak İbrahim, Hasan'ın babası el-Hac Osman'ın muhasebede hata olduğuna yönelik iddiasından dolayı mahkemelik olmaktan kurtulamamıştır. İbrahim'in hesabın eksiksiz olarak

¹³⁵ Karagöz, "XVII. ve XVIII. Asırlarda", s.270.

¹³⁶ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.781.

¹³⁷ Süleyman Öcal, *133/1 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1155/M. 1742) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s.229-296.

¹³⁸ Öcal, *133/1 Numaralı Şer'iyye*, s.207.

¹³⁹ Selahattin Döğüş, *25 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (İlk 100 Sahife) H. 1034 /M. 1624-1625*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s.15.

¹⁴⁰ Songül Caner, *138 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1161-62/M. 1748-49) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1997, s.148-9.

¹⁴¹ KŞS, 126/33-4.

görüldüğünü ileri sürmesine rağmen Osman, oğlunun sermayesi olan 400 kuruşun tarafınca alınmadığını ifade etmesi üzerine mesele kadı huzuruna taşınmış, durumu tetkik eden mahkeme Osman'ın davadan men edilmesine hükmetmiştir (9 Zilhicce 1154/15 Şubat 1742).¹⁴²

Kayseri'de sermayelerini yahut emek gücünü, şirket kurarak değerlendirme isteğinde olanlar yalnızca Müslümanlar değildi. Enderlük köyü sakinlerinden Sefer veled-i Abraham ile Sefer Hader veled-i Yasep arasındaki ortaklık¹⁴³ gayrimüslimlerin de bu minval üzere ticari etkinliklerde bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bir Müslüman ile zimmî'nin kurdukları şirket örneklerine de rastlamaktayız. Sayeci mahallesinden Sinan Çelebi bin Cafer Beşe ile Evrac veled-i Eflaş'ın kurduğu ortaklık, imparatorluktaki ekonomik ilişkilerde din farkı gözetmeme durumu için temsil konumundadır.¹⁴⁴ Zimmî Yörük veled-i Haçek ile Hacı Yerli bin Sultan arasındaki mudarebe¹⁴⁵, durumun istisna olmadığına işaret etmektedir. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları şirketlerin yanı sıra Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir araya gelerek kurdukları şirketlerin de var olması, azınlıkların ticari etkinlikler vasıtasıyla şehir toplumuna eklemendiğini göstermektedir.¹⁴⁶ Şehirde -günümüzdeki aile şirketleri ile mukayese edebileceğimiz- kardeşler arası kurulan şirketler de mevcuttur. Huvand mahallesinden el-Hac İbrahim ile el-Hac İsmail¹⁴⁷ ve Dermiyan mahallesinden Toros ile Karabet kardeşlerin ortaklıkları,¹⁴⁸ bu şekilde kurulan şirketler arasındadır.

Şirketler, kimi zaman belli meblağlardaki anaparanın bir araya getirilmesi şeklinde kurulduğu gibi mudarebe (tarafardan birinin kapitali diğerinin emeğinin ortaya konulması suretiyle kurulan ortaklık) usulüne göre de kurulabiliyordu. Her ne kadar –verilen örneklerdeki- tarafların çoğunlukla el-hac, çelebi, es-seyyid, beşe, ağa gibi (toplumsal piramidin üst kısmında bulunanların taşıdığı) unvanlara sahip olması, ortaklık kurmanın belli bir kesimin tekelinde olduğu yönünde bir kanı oluştursa da mudarebe –kapital sahibi olmayan

---

¹⁴² Öcal, *133/1 Numaralı Şer'iyye*, s.237-8.

¹⁴³ Abdullah Danacı, *133/2 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1155/M. 1742) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010 s.247.

¹⁴⁴ Zeynep Kalıpçıoğlu, *75 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1073-1074/M. 1663-1664)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, s.320-1.

¹⁴⁵ Döğüş, *25 Numaralı Kayseri Şer'iyye*, s.205.

¹⁴⁶ Karagöz, "XVII. ve XVIII. Asırlarda", s.275.

¹⁴⁷ Sefure Deveci, *55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1055/M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2002 s.192.

¹⁴⁸ Mesude Doğan, *60/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1065/M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2001 s.301.

fakat- emek gücünü ortaya koyabilecek kimselere ortaklık münasebetine müdahil olma fırsatı tanımıştır. Çağımızın kapitalizminin, sermaye sahibini patron enerjisini satanı işçi olarak kıymetlendirmesinin aksine, -Kayseri özelinde- Osmanlı'daki şirket sistemi, her iki tarafı da ortak statüsünde görmüştür. Örneklerden yapılacak bir başka çıkarsama, toplumun soylu kesiminin, ayanların şirket kurmaya gösterdikleri eğilimdir. Takip eden başlıkta da vurgulanacağı üzere, ayan olarak değer görmeye ve bu statüyü korumada, maddi varlığa sahip olma koşulunu karşılayacak en kestirme yol ticari teşebbüslerdir. Ayanlar ve saygın bir konum yakalama muradında olanlar söz konusu zaruretten ayırdına varmış olacaklar ki, parasal kaynaklarını bu yola akıtmışlardır. Bu ilgi, şirket kurmanın rağbet edilen bir mevduat alanı olmasını bir ölçüde açıklamaktadır. Konuyla alakalı olarak altı çizilmesi gereken son madde, şehirdeki azınlıkların müşterek iş kurmada –Müslümanlar ile etkileşimi gerektirse bile- sergiledikleri cüretkâr tutumdur.

Selçuklular, Eratna Beyliği ve Kadı Burhaneddin dönemlerinde *Türklük* kimliği ile özdeşleşen ve Osmanlı imparatorluğunda da bu yönünü muhafaza eden Kayseri'nin, azınlıklar cihetinden zengin oluşu ilgiye şayandır. Kayseri'deki azınlıklar ile Ermeni ve Rumların kastedildiği belirtilmelidir. XVI. yüzyıl başlarında toplam nüfusun %14'ü¹⁴⁹, XVII. yüzyılda %53'ü, XVIII. ve XIX. yüzyılda yaklaşık olarak %35'i gayrimüslimlerden müteşekkildi.¹⁵⁰ Son yüzyıllardaki dalgalanma, yerleşik nüfustaki artışın yanı sıra –dışarıdan geldiklerini şehir ve köy isimlerini lakap olarak almalarından anladığımız-¹⁵¹ gayr-ı müslim göçmenlerin varlığı hesaba katılarak değerlendirilmelidir. Göç alan kentlerden olması, Kayseri'deki ticari hacmin, iş sunma kapasitesinin ne derecede olduğunun bilindiği şeklinde okunabilir. Nüfustaki azınlık oranı, sivil toplumun ön koşulu olan toplumsallaşma yolunda bir çukur gibi görünse de, kentin ekonomi ve kültürel anlamda, azınlıkları bünyesine katması bu krizi aşmada katkı sağlamıştır. Ermeni ve Rumlar, yukarıda belirtilen iş ortaklıklarına aktif katılımlarıyla ticari sahada, demirci, sıvacı, taşçı, çerçi ve keresteci gibi geçim uğraşları ile de esnaf örgütlenmelerindeki yerlerini almışlardır.¹⁵² Ağırıklı olarak Müslüman dericilerin konumlandığı Tabbağın (Dericiler) mahallesine aynı işte ehil olan bazı Hıristiyanların da katılması, mesleki bütünleşme için bir temsil hükmündedir.¹⁵³ Kültürel anlamdaki içselleştirme ise, zimmî ailelerce İslami-Türkî isimlerin kullanılmasında, birbirine bitişik evler inşa edilmesinde, farklı inanç mensuplarının birbirlerine borçlanmasında ve hatta hukuki

¹⁴⁹ Jennings, "Urban Population", s.27.

¹⁵⁰ Yörük, "Kayseri'de Rum ve Ermeniler", s.442-3.

¹⁵¹ Yörük, "Kayseri'de Rum ve Ermeniler", s.447-8.

¹⁵² Yörük, "Kayseri'de Rum ve Ermeniler", s.455.

¹⁵³ Jennings, "Urban Population", s.31.

tanıklıkta bile kendini göstermektedir. Murat, Kaya, Kıymet, Sultan zimmîlerde görülen Türkçe isimler arasındadır. Tus mahallesinden Kanfas oğlu Mihal'in evi, Mahmud Ağa ve Abdülkadir'in menzilleri ile çevrelenmişti.¹⁵⁴ Mehmet Ağa, Sultan hamamı mahallesinden Kıryed isimli zimmî kadına cizye ve salyane ödemesi için 120 esedî kuruş, Oduncu mahallesinden Uğurlu veled-i Hanik, Atabi binti Ali Ağa'ya 145 esedî kuruş borç vermişti.¹⁵⁵ Benzer şekilde, Kapan mahallesinden Sefer, Başık ve Mıgırdıç Ali Çelebi'den¹⁵⁶ borç almış olup, es-Seyyid İbrahim Efendi'nin Mıgırdıç'ten 400 kuruş,¹⁵⁷ Hasan Çelebi'nin (ismini unuttuğu) bir gayr-ı müslim'den 200 kuruş¹⁵⁸ ve Yuvan veled-i Sefer'in Mehmed Bey'den ise 671 kuruş¹⁵⁹ alacağı bulunmaktaydı. Sultan mahallesinden Aydoğdu oğlu Murad'ın gayrimüslim olmasına karşın mirasının İslam hukukuna göre taksim edilmesi, Andiryas oğlu Kaya'nın varislerinden Andoryan ile Abdullah oğlu Ali Bey arasında gerçekleşen mülk satışının şahitleri arasında Sinan oğlu Ayas, Todor gibi zimmîlerin bulunması etkileşimin farklı durumlardaki örneklerini sunmaktadır.¹⁶⁰ Kayseri'nin heterojen toplum yapısında, iktisadi bütünleşmeden öte sosyal ve hukuki anlamda var olan bağlaşımlar, -şehir cemiyetinin sosyalizasyon vetiresinin sağlıklı bir seyir izlemesindeki rolü yönünden- kayıtlara geçmelidir.

Azınlıklar ile kentin asli unsuru olan Müslüman kesim arasındaki sosyo-ekonomik korelasyonun nasıl bir boyutta olduğunu irdeledikten sonra, -bu başlık altında- son olarak kentin diğer ekonomik zenginliklerine değinebiliriz. Kızılırmak, şehirde (ticaret ve zanaat uğraşlarından geri kalmayacak şekilde) zengin tarımsal faaliyetlerde bulunulmasına olanak tanıdı.¹⁶¹ Kayseri'de (başta elma, armut ve üzüm olmak kaydıyla) çeşitli meyve ve sebzeler ile burçak, arpa, nohut, buğday, mercimek, zeyrek gibi tahıl ürünleri de yetiştirilmekteydi.¹⁶² Hayvancılıkta ilerleme kaydedilmesi, şehrin debbağcılıkta merkez konuma gelmesiyle mümkün oldu. Deri işlemeciliği konusunda, Konya ve Diyarbakır'dan geri kalmayan¹⁶³ Kayseri'de XIX. yüzyılın sonunda 60 debbağhanenin bulunması,¹⁶⁴ mesleğin şehirdeki

¹⁵⁴ Mustafa Keskin, "Osmanlı Toplumsal Hayatına Ait Tespitler: Kayseri ve Yöresi Örneği", Kayseri ve Yöresi Örneği, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*, Kayseri 2006, s.21.

¹⁵⁵ Muhammed Ali Kalıpcıoğlu, *65 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1066-1067/M. 1655-1656)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, s.188-216.

¹⁵⁶ Gültekin Şen, *69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1069/M. 1658-1659) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996, s.39-40.

¹⁵⁷ Danacı, *133/2 Numaralı Şer'iyye*, s.216.

¹⁵⁸ Danacı, *133/2 Numaralı Şer'iyye*, s.142.

¹⁵⁹ Danacı, *133/2 Numaralı Şer'iyye*, s.101-2.

¹⁶⁰ Keskin, "Osmanlı Toplumsal Hayatına", s.21.

¹⁶¹ İnbaşı, *XVI. Yüzyıl*, s.72.

¹⁶² Önsoy, "XIX. Yüzyılın Sonunda", s.41.

¹⁶³ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.778.

¹⁶⁴ İnbaşı, *XVI. Yüzyıl*, s.76.

yaygınlığını göstermesi cihetinden ilgi çekicidir. Aynı yüzyılda, pamuklu kumaşların boyanmasında kullanılan ve bu işteki ününden dolayı Avrupa ülkelerine ihraç edilen sarı cehri yerli halkın geçimliliğini sağladığı bir başka kalemdi.¹⁶⁵ Bol miktarda elde edilen güherçilenin ise, bir geçim kaynağı olmasının yanı sıra kent halkı ile merkez arasındaki bir başka sorunu yansıtmıştı. Kayseri'deki üretimi eski tarihlere dayanan ve barut yapımında kullanılan güherçilenin, satış fiyatını devlet tayin ederdi. Devlet, güherçileyi piyasa değerinin altında olan bir ücretle aldığı gibi yabancılara satılmasını da yasaklamıştı.¹⁶⁶ Örneğin 1770'te Kayseri'den elde edilen güherçilenin okkası otuz akçe idi. XIX. yüzyılda bile devlet, XVIII. yüzyılda bütün malların fiyatları iki üç kat artmasına rağmen, aynı fiyattan almayı sürdürürken üreticiler, güherçileyi daha fazla fiyata yabancılara satmayı tercih etmişlerdir.¹⁶⁷ Güherçile üzerine yabancılarla yapılan yasa dışı alışveriş, Kayseri tüccarının merkezin ekonomik kodlarına karşı sergilediği tepkili tutumu ifade ediyordu. Güherçilenin Baruthane-i Âmire'ye eksik gönderilmesi¹⁶⁸, güherçile vergisini ödememek için bahane öne sürülmesi¹⁶⁹ ürün üzerinden gösterilmek istenen tepkinin yalnızca yasa dışı satış ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Bu noktada, Kayseri esnafının sergilediği tavır, kanundaki bir ihlalden ziyade devletin şehir ekonomisini ve insanını dikkate almayan hükümlerine karşı bir tepki olarak değerlendirilmelidir.

Kayseri, klasik dönemden, buraya kadar ana hatları ile çizdiğimiz sosyo-ekonomik resim ile çıkıyordu. Selçuklu ve Moğol dönemlerinden kalma ticari ve kültürel potansiyelleri ile Türklük kimlikleri, Osmanlı ordularının Batı Anadolu'daki fetihlerini müteakip gerçekleştirmeye çalıştıkları yoğun Osmanlılaştırma girişimleri karşısında ehemmiyetini yitirmekteydi. Jennings'in önemle işaret ettiği üzere, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi kentlerin Osmanlılar nezdinde gördüğü ilgi, Konya, Sivas, Karaman ve Kayseri gibi Orta Anadolu kentlerinin çevreleşmesine neden oluyordu.¹⁷⁰ Belki de, söz konusu kentlerin muhalefet odağı olmaları¹⁷¹ (bilhassa şehzade isyanlarında) bu yaklaşım içerisinde değerlendirilmelidir. Her şeye rağmen, güçlü yerel piyasası, ticari kapasitesi, zengin tarım hinterlandı ile Kayseri, uydu şehir konumuna indirgenemezdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki temsil edilme ve hukuki

¹⁶⁵ Önsoy, "XIX. Yüzyılın Sonunda", s.41-2.

¹⁶⁶ Yunus İnce, "Kârhânenen Baruthâneye Karaman Eyaletinde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırma Dergisi*, XIII/1, İstanbul 2011, s.22.

¹⁶⁷ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.779-80.

¹⁶⁸ Erdal Şekeroğlu, *183 No'lu Kayseri Şer'iyye*, s.91-92.

¹⁶⁹ İsmail Kaya, *15/2 No'lu Kayseri Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1019-1020/M. 1611-1612)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995, s.84.

¹⁷⁰ Jennings, "Urban Population", s.27.

¹⁷¹ Tuna, *Şehir Teorileri*, s.284-5.

bilinç ile hem şehir zenginliğini koruma hem de toplumsallaşma çabaları şehir topluluğunun sivil topluma doğru evrilmesinin belirtileri idi.

B. Kentin Temsil Gücü ve Hukuki Yönü

XV. yüzyıldan beri, kentlerdeki politik akışın yönünü tayin etmede, yerli halk ve nüfuz sahiplerinin (hükümet-dışı birimler) devlet temsilcileri kadar etkin oldukları, hatta adem-i merkezileşmenin zirve dönemi olarak nitelendirilen XVIII. yüzyılda idarecileri pasifize ettikleri bilinen bir gerçektir. Şehir adına alınan kararların halkın tercihleri doğrultusunda olması, alt tabaka ile ileri gelenler arasındaki uzlaşma ile mümkündür. Bu bağlamda, şehir seçkinlerinin yükselişi yahut düşüşü, şehrin özerklik derecesini saptayan asal ölçüyü denilebilir.¹⁷² Nitekim XVIII. yüzyılda, ayanların yükselişi ile senkronik olarak kentlerde yarı otonom bir havanın esmesi rastlantı değildir. Diğer taraftan, şehrin saygın ailelerinin büyük hanedanlara dönüşmesi, iktisadi imkânlarını kullanma, siyasal nüfuz ve halk tarafından tanınma kadar, küresel olayların da onlar lehine gelişmesi ile mümkün oldu. Süreç Osmanlı maliyesinin düştüğü kritik dönem ile, şehirlerdeki tüccar ve zanaatkarların iş birliğine dayalı gerçekleştirdikleri organizasyonlarla eş zamanlı yürümekteydi. Çoğu tüccar kökenli olan ayanlar voyvodalık, mütesellimlik ve muhassıllık gibi mevkileri ele geçirip zenginliklerini artırma ve bu minval üzere hem merkez hem de halk tarafından tanınmaya çalışmışlardır. Bilhassa, mütesellim olmak, mukataaların -devletin dönemsel nakit para ihtiyacını karşılamak için- malikâne sistemine dönüştürülmesiyle birlikte, ayanlar için cazip bir hale gelmişti.¹⁷³ Önceleri mali meselelerde sancak beyinin yaverliği işini üstlenen mütesellimler, sancak mukataalarını mülkiyete geçirmeleriyle birlikte, tedricen idarecileri çizginin dışına itmeye başladılar. Vergi toplama ve bölge masraf sicillerini hazırlama gibi işlerde yetkinleşmeleri, konumlarını gerekli ve kıymetli bir hale getiriyordu.

Ayanlık için ticaret ve mütesellim olma gibi kanalları kullanma temayülünü, XVIII. yüzyılda Kayseri’de türemeye başlayan yerli aileler de gösterdi. XVIII. yüzyıl başlarında, Kayseri’de de pek çok kişi ve aile (Kalaycıoğulları, Fincambüyük Mehmet, Seyyid Yahya, Emirağazadeler, Zennecizadeler, Deli Mehmet, zimmî Dunik¹⁷⁴) ayanlık iddiasında bulundu. Ne var ki, kaynakları doğru alanlara yatırmada, stratejik mevkileri ele geçirmede ve maiyet

¹⁷² Canbakal, *Ayntab*, s.20.

¹⁷³ İnalcık, “Centralization and Decentralization”, s.33-7.

¹⁷⁴ Muhammet Karakaş, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri’de Ayan ve Mütegalibeler”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998, s.260.

teşekkülünde Zennecizadeler, Emirağazadeler ve Kalaycıoğulları kadar başarı kaydedemeyenler kent üzerinde pek ağırlık oluşturamadılar. Kayseri'nin ekonomi ve toplumsal yapısı üzerindeki uzun soluklu etkileri ve kentin temsil gücü olma girişimleri, Zennecizadeleri diğer iki aileden farklılaştırmaktadır. Geçmiş dönemlere nazaran XVIII. yüzyılda pek varlık gösteremeyen Kalaycıoğullarının yanı sıra yüzyılın ilk çeyreğinden beri tüm maddi kaynaklara el koyma hırsı, toplum-içi ayrışmaya sebep olma ve halka yönelik baskıcı tavırlarla fazlasıyla kötü bir üne kavuşan Emirağazadelerin kent cemiyeti tarafından dışlanması, Zennecioğullarını temsil gücü olmada rakipsizleştirirken, ayanlık için toplumsal takdire mazhar olmanın Kayseri için de geçerli olduğunu gözler önüne sermektedir. Taşdığı vasıflar doğrultusunda, zikredilen ayanları tek tek incelemek yerine bunlardan sadece Zennecizâdeler üzerinde odaklanılacaktır.

Zennecioğulları XVIII. yüzyıl Kayseri'sinin saygın ve tüccar ailelerinden biridir. Aileye bu ismi kazandıran şahıs, kuvvetle ihtimal zenne (kadın eşyası) ticareti ile iştigal etmekteydi. Zennecioğulları'nın tanınmış ilk ismi olan Ahmet Ağa ile oğulları Mustafa ve Osman Ağalar, ayanlık için gerekli olan maddi zenginliğe ulaşmada ticaretin yanı sıra, mâlikâne satışlarının da ne denli önemli olduğunun farkındaydılar. Bu bağlamda, 1708'de Enderlik köyünü malikâne olarak almaları, ailenin ayanlığa doğru evrilmesinin ilk basamağı olarak değerlendirilebilir.¹⁷⁵ 1750'lerde Köşk, Eşkun ve etraftaki mukataaları da malikâne olarak alıp servetlerini katlamaya devam etmişlerdi.¹⁷⁶ Seyyidlik beratına sahip olmak, ayanlık iddiasında bulunanların referans noktalarından biri idi.¹⁷⁷ Zennecioğulları da geleneği bozmayarak, seyyidlik makamını hem toplum üzerinde sosyal bir güç sağlama hem de serveti katlama yöntemi olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷⁸ 1742-1762 yılları arasında, aileden Mustafa, Mehmet ve Ahmet'in mütesellimlik görevini elde etmiş olmasının¹⁷⁹, söz konusu görevin şehir idaresinde ve toplumsal temsilde kilit bir konumu ifade etmesinden ötürü, ayrı bir anlamı vardı. Nitekim ekseriyeti eşraf ve ayandan olan yerli mütesellimler, sancak beyinin ve mutasarrıfın Kayseri'ye gelmemeleri sebebiyle, şehir idaresinde aktif konuma gelmişlerdir. Dahası, çoğunlukla sancak yöneticilerini ve mutasarrıfları etkileyip kent idare mekanizmasının baş aktörü olmuşlardır. 1738 ile 1741 arası mütesellim olan Kalaycıoğlu Mustafa Ağa'nın topladığı vergileri payitahta göndermemesi üzerine, Kayseri sancağı arpaltığı

¹⁷⁵ Özcan Mert, "Kayserili Bir Ayan: Zennecioğlu Seyyid Mehmet Ağa", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998, s.323-4.

¹⁷⁶ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.772.

¹⁷⁷ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında", s.674.

¹⁷⁸ Mert, "Kayserili Bir Ayan", s.323.

¹⁷⁹ Tok, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", s.771.

olan Murtaza Paşa tarafından azledilmiş ve yerine Zennecioğlu Seyyid Mustafa Ağa mütesellimliğe getirilmiştir.¹⁸⁰ Durum, Kalaycıoğullarının usulsüzlüklerinin devlet adamlarının gözünden kaçmadığını gösterdiği gibi makama bir Zennecizadenin tayin edilmesi ailenin bir devlet adamı nezdinde itibarına işaret ediyordu. Devlet adamları yanındaki aynı nüfuz, yalnızca Kalaycıoğulları ile olan mücadelede işe yaramadı. Halkın, Zennecioğlu ve Emirağa yanlıları diye bölündüğü zamanda, Zennecioğlunun toplumun güvenini kazanmasında kimi paşa ve resmi görevlilerin, kadı ve mollaların desteği pay sahibiydi.¹⁸¹

Öte yandan, ailenin en ünlü ismi Zennecioğlu Seyyid Mehmet Ağa askeri, maliye ve hayır işlerinde hem devlet hem de toplum nezdinde itibar kazanmasına vesile olacak faaliyetlerde bulunmuştur. Eşkıyalık yapan Afşarlar ile kapısız leventlerin cezalandırılmasında, vergisini ödemeyen Muslihittinzâde'nin yakalanması ve paranın merkez gönderilmesinde devlete hizmet etti. Nitekim 1773'te öldüğünde, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Vezir Abdi Paşa komutasındaki birliklerin nüzûl emini idi ve ordunun zahire ihtiyacını karşılıyordu. 1760 tarihli vakfiyesi bulunan Seyyid Mehmet Ağa, vakıftan sağlanan geliri yine kendisinin yaptırdığı çeşme ile su yolunun bakımına, mukaddes aylarda halka yemek dağıtılmasına ve yaptırdığı okulun masraflarına hasretmiştir.¹⁸² Diğer ayanlarla olan mücadelede halkın ciddi bir kısmının Zennecioğullarının yanında yer almasında ve onun çevresinde oluşan toplumsallaşmada bu faaliyetlerin önemli bir payı olduğu muhakkaktır.

Seyyid Mehmet Ağa, yaklaşık otuz sene Kayseri'nin sosyal ve ekonomik hayatında etkili oldu. Zennecizâdeler ve diğer ayan aileleri (Kalaycıoğulları, Emirağazadeler gibi), bilhassa mütesellimlik gibi kilit mevkilere Kayseri dışından yapılacak atamalara güçleri yettiğince karşı durmaya çalışarak, şehrin yerel birimlerce kent çıkarlarına göre idare edilmesine gayret gösterdiler. Kayseri mutasarrıfı Bozpaşazâde Ahmet Paşa tarafından mütesellim olarak atanan Hacı Rüstem Ağa'nın iki ay sonra istifa etmesinde, yerine aileden Seyyid Ahmet'in getirilmesine bakılırsa Zennecizadelerin parmağı vardı.¹⁸³ Nitekim Kayseri'deki ehl-i örf (muhtesipler, çuhadarlar, muhtesipler, şehir ve bölge subaşlıları ve sancak beyinin kethüdaları) genellikle yerli halktan olurdu ve bunlar uzun yıllar boyunca şehre hizmet etmekteydiler. Makamların yerli şahıslarca işgal edilmesinde gösterilen bu gayretin sebebi, imparatorluğun çıkarlarının yanında şehrin çıkarlarının da düşünülüyor olmasıdır. Zennecioğulları, II. Mahmud'un merkezîleştirme programını başlattığı XIX. yüzyılın ilk

¹⁸⁰ Mert, "Kayserili Bir Ayan", s.324.

¹⁸¹ Mert, "Kayserili Bir Ayan", s.325.

¹⁸² Mert, "Kayserili Bir Ayan", s.326-8.

¹⁸³ Karakaş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında", s.261.

devrelerini kadar şehirde söz sahibi oldular. Geleneksel ayan yorumlamalarını izleyenler, aileyi mütegalibe hanedan, zorba derebey şeklinde tanıtlamaktadır. Dikkatlerin kaçırılması gereken nokta, ailenin şehirde uzun yıllara dayanan varlığı ile cemiyete bağımlı olmamanın yahut ortak rıza kazanmamanın bir arada yürüyemeyeceğidir.

Kayseri şehrinin çalışmamız için örnek olarak belirlenmesinin, belki de en kayda değer gerekçesi, sakinlerinin hukuki alana olan ilgisiydi. Kayseri tarihi çalışmalarıyla maruf Ronald Jennings, bu durumun şehrin karakteristik yönlerinden birini teşkil ettiğini ifade eder.¹⁸⁴ Saray, üzerinde atama ve azletme gibi yaptırımlara sahip olsa da şehrin hukuki işlerini, pek de müdahale etmemek kaydıyla, kadıya devretmişti. Bu yönüyle kadılık müessesesi, Osmanlı rasyonel bürokrasi göz önüne alındığında, bir *sapma* keyfiyetindedir. Kayseri'nin sakinleri, kadı yetkesinin kaynağının, meşruluklarını sultana ve onun otoritesine borçlu olan diğer büroların aksine, ilahi otoriteye ve İslam geleneğine yaslandığının farkındaydılar. Kullar çizginin dışında tutulmak kaydıyla, eyalet sakinlerinin yaşama hakkı, özgürlük ve mülk hakları garanti altına alınmıştı ki, sultanın salâhiyeti dahi bu hakları çiğneyemezdi. Halkın hukuki alana yönelik alakası, kentin imparatorluk yetkesi ile değil, hukuk ile yönetilmesini sağladı.¹⁸⁵

Hem İslam hem de Osmanlı tarihinde, kadı ile beylerbeyi ve sancak beyi gibi lokal otoriteler arasında ezeli bir çekişme söz konusuydu. XVII. yüzyıl Kayseri'si de bu rekabete tanıklık etti. Sancak beyinin başlıca görevi, militarist alana yönelikti. Kayseri sancakbeyinin emrinde -çoğu sipahi olmak üzere- silahlı gücü vardı ve onları savaş zamanlarında idare etmekle mükellefti. Diğer taraftan Kayseri'de vazife alan çoğu sancak beyinin toplumda kökleri olmayan, yabancı şahıslar olması, yerli askeri ve sivil zümrenin sadakatlerini kazanma gibi bir eğilim taşımamalarına sebebiyet veriyordu. Kadılık kurumu, Kutsal Kitap'tan yahut Peygamber uygulamasından türemeyip tamamen tarihsel ilerleme içerisinde gelişim gösterse de, tüm ahali yetkenin mukaddes olduğunu ve onun kadınların, çocukların ve mallarının koruyucusu, evkafın denetleyicisi kısaca kendilerini himaye eden bir birim olarak algılamaktaydı.¹⁸⁶ Bu zihniyet ve yaklaşım ışığında, tercihlerinin kadı ve hukuk yönünde olması anlaşılır bir durum olarak görünmektedir.

---

¹⁸⁴ Ronald Jennings, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadı in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia İslamica*, No. 42 (1975), s.162.

¹⁸⁵ Ronald Jennings, "Kadı, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri: The Kadı and Legal System Author(s)", *Studia İslamica*, No. 48 (1978), s.141-2.

¹⁸⁶ Jennings, "Kadı, Court and Legal", s.142-57.

Kayseri sancak beyinin ataması ile görev alabilen subaşı ile muhtesip, mesleklerine verilen sınırı aşarlar ise karşılarında -gelen şikâyetler ile- mahkeme duvarını buluyorlardı. Muhtesibin ismi, resmi fiyatları belirleme işinde geçerdi. Narhı ihlal etme, ağırlık ve ölçülerde dürüst olmama davalarında bulunmasına karşın pazar meseleleri dışında kimseyi mahkemeye getirme yetkisi yoktu. Asayiş sağlamaya ek olarak merkez adına bazı vergileri toplama vazifesi olan subaşı için yetki ihlali, kendini, yersiz bir suçlamada gösterirdi. Suçlamanın haksız olduğu tespit edilirse, diğer insanlar gibi mahkemeye çağrılır ve yargılanırdı. Zimmîyan mahallesinin yiğitbaşları, şehir subaşını kanuna aykırı şekilde, her mahalleden bir vukiiye kahve almasını şikayet etmesi ve bu işten men edilmesini talep etmesi¹⁸⁷ yine Tomarza karye ahalisinin, vakıf subaşını yetiştirdikleri ürünlerden fazla miktarda öşür alması hasebiyle şikayet etmesi¹⁸⁸ söz konusu yargıyı doğrulamaktadır. Kalenderhane mahallesinden Ali, subaşı İbrahim kendisine eşkıya Afşarlara barut, kurşun, nal ve çeşitli mühimmat temin ettiği yönünde iftirada bulununca durumun mahalle halkına sorulması talebinde bulunmuştu. Şahitler Ali'nin Afşarlar ile bir münasebetinin bulunmadığını ifade edince, durum subaşı aleyhine kayıt altına alınmıştı.¹⁸⁹

İstismar ve yolsuzluklarıyla, Kayseri'den gelen şikâyetlerde ismi sıkça geçen vali Ebubekir Paşa örneği, halkın ehl-i örf'ün yasa dışı uygulamalarına göz kapamadığına, hukuki yollarla hakkını gözettiğine delalet etmektedir. Kaza ahalisinden selamiyye adıyla 10 kese ve imdâd-ı seferiyye adıyla 18 kese akçe alması, Mehmed isimli bir emekli sipahiyi darb ettirmesi, Rum taifesinin mütevellilerini hapse attırması üzerine¹⁹⁰ şehir ileri gelenleri gereğinin yapılmasını istemiştir. (19 Muharrem 1124/27 Şubat 1712) Yaklaşık iki ay sonra, (Rebiülevvel 1124'te/Nisan 1712) Paşa'nın ahaliden kanuna aykırı olarak 28 kese akçe topladığı, bu zorbalığın önlenmesi ve gasp edilen meblağın iade edilmesinin sağlanması divandan rica olunmuştur.¹⁹¹ Bezzaz taifesinden Malhos veled-i Kasbar (?) Paşa'nın kırmızı boyacılardan aldığı mala noksan fiyat ödediğini mahkemeye bildirmiş ve gereğinin yapılmasını talep etmiştir.¹⁹² Mancusun köyünden Mahmud bin Abdullah ise, bir yeniçeri tarafından kendisinden istediği 10 kuruşu vermediği için darb edildiğini kadiya arz etmişti.¹⁹³ Bir başka vakada, Köse Halil bin Ebubekir, Ömer bin Ali ve Abdülkadir bin Ali, Ahmet Ağa

¹⁸⁷ Mustafa Oğuz, *59 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1062/ M. 1652) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998, s.132-3.

¹⁸⁸ Meltem Akkan, *60/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1065/ M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003, s.266.

¹⁸⁹ Danacı, *133/2 Numaralı Şer'iyye*, s.101-2.

¹⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Tasnifi Şükr-ü Şikâyet (BOA. İE. ŞKRT), 350.

¹⁹¹ BOA, İE. ŞKRT, 350.

¹⁹² KŞS, 117/39-3.

¹⁹³ KŞS, 117/29-4.

bin Hüseyin vekâletiyle kendilerinden 4 levend askeri aracılığıyla 104 kuruşlarını alan ve hapis eden Hüseyin Paşayı şikâyet etmişler ve bu iddia şahitlerin onayıyla desteklenmiştir.¹⁹⁴ İshak Efendi ve karındaşının divana taşınan bir şikâyete konu olmaları, kadıdan zorla aldıkları arz ile mütesellim oldukları ve görevlerini reaya aleyhine kullanmalarından dolayı idi.¹⁹⁵ Kayseri valisi İbrahim Paşanın mütesellimi Hasan oğlu Mehmed, Paşanın ehl-i sukka (çarşı-pazar esnafı) olan borcunu ödeme sözüne karşılık hassını iltizam olarak almış ancak borcu ödemeyince reaya, kadı aracılığıyla divana sunduğu arzda onun yerine el-Hac Ömer'in mütesellim olmasını istemiştir.¹⁹⁶ Son olarak, Kayseri reayasının darsaadete mektup göndererek Paşa Efendi isimli zatın hilaf-ı şer olarak para toplayıp kendilerine zulmettiğini belirtmesi üzerine sultan, Kayseri kadısı Hüseyin Beye meselenin halledilmesini emretmiştir.¹⁹⁷

Şuhûdü'l-hâl, kadı ve mahkemeyi denetleme ile davaların sağlıklı bir surette işlemesi gibi amilleri olan hukuki temsil birimi statüsündeydi. İslam'ın ilk dönemlerinden beri – toplum üyeleri için- mahkeme oturumlarına iştirak eden ve davayı ihtiva eden sicilin altında isimleri bulunan¹⁹⁸ bir zümre vardı ki, Osmanlı'da bu zümreye şuhûdü'l-hâl denmekteydi. Her ne kadar, Batı mahkemelerindeki *jüri*'nin aksine, mahkeme oturumlarına istikrarlı bir surette katılmasalar da¹⁹⁹ üyeleri genellikle ayan, ulema ve mahkemeye katılan diğer ileri gelenlerden oluşan şuhûdü'l-hâl'in hukuki meselelerde uzmanlaşmış olması elzemdi.²⁰⁰ Bahçıvan mahallesi sakinlerinden el-Hac Mehmet b. Ahmet'in vefatının ardından mirasının paylaşılmasını içeren bir davanın şuhûdü'l-hâli arasında el-Hac İzzet İbn Ebubekir, Molla Mehmed bin el-Hac Mustafa, el-Hac Mustafa Halife, Mehmed Bey bin Yusuf gibi saygınlık ifade eden unvanlar taşıyan kişiler vardı.²⁰¹ Ahmed bin Mustafa'nın vefatı üzerine kızları Ayşe ve Fatma'ya vasi olarak tayin edilen Mustafa'nın yetimlerin malını muhafaza etmede, ihtimam göstermemesi üzerine yerine es-Seyyid Mehmed'in getirildiğini ihtiva eden davanın

---

¹⁹⁴ KŞS, 126/59-7.

¹⁹⁵ BOA, İE. ŞKRT, 295.

¹⁹⁶ BOA, İE. ŞKRT, 295.

¹⁹⁷ Orhan Duran, *90 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1091 M. 1680*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s.184-5.

¹⁹⁸ Jennings, "Limitations of the Judicial Powers", s.162-3.

¹⁹⁹ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şuhûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, sayı 44, s.29-30. karş. Jennings, "Kadı, Court and Legal", s.136. Jennings, hiyerarşinin tepesinde bulunan profesyonel kadıların, Kayseri gibi büyük kadılıklara atandığını ve bunların bir veya iki yıl süreyle kentte görev aldıktan sonra başka bir yere transfer edilmelerine karşın saygın ve yaptırım gücüne sahip şahısların isimlerinin sicillerde on yıllarca geçtiğini ve bu durumun mahkemeye katılımdaki müzminliğe işaret ettiğini belirtmektedir.

²⁰⁰ Jennings, "Kadı, Court and Legal", s.143-4.

²⁰¹ Öcal, *133/1 Numaralı Şer'iyye*, s.83-4.

şahitleri es-Seyyid Mustafa, es-Seyyid Hacı Mustafa ve Hacı Mustafa idi.²⁰² Davanın tarafları gayr-ı müslim olduğunda bile yerli elitler, şuhûdü'l-hâl kısmındaki yerlerini alıyorlardı. Sava veled-i Uğurlu'nun ölümü üzerine çocukları Uğurlu ve Kudna (?) için vasi atamasını içeren davada, es-Seyyid Ali bin Ebubekir, Hasan Beşe bin Ahmed ve Mehmed Ağa bin Yusuf şuhûdü'l-hâl olarak bulunuyordu.²⁰³ Adana'dan gelir iken ölen Yuvan'ın yanında bulunan nakit ve eşyaların, yol arkadaşı Yorgi tarafından alıkonulduğunu iddia eden Yuvan'ın eşi Dispene'nin davasında şahitler olarak Hüseyin Ağa, Ömer Çelebi, Hacı Ömer bin Hacı Hüseyin, el-Hac Mehmed bin İbrahim gibi muteber kimseler vardı.²⁰⁴ Ağzar oğlu Merkus ile Ogos oğlu Dorosi arasında geçen mülk satışı davasının şuhûdü'l-hâli ise, Umdetü's-sâdâti'l-kiram es-Seyyid Abdullah Ağa, es-Seyyid Mehmed Ağa, Ali Beşe Muncusun²⁰⁵ adlı üst sınıf mensuplarının kullanacağı unvanlara sahip kimselerden müteşekkildi.

Osmanlı adalet sisteminin bireye, içinde bulunduğu sosyal kümeye göre yaklaşması – ki tipik bir modern öncesi hukuki uygulamaydı-, toplumsal ayrışmayı tetiklemekteydi. Nitekim imparatorluk genelinde, hukuki saha içerisinde cereyan eden istismar, rüşvet ve yolsuzluk gibi kanun dışı hareketlerin çokluğu, kararları belirmede eşrafın taleplerini dikkate alan kadıların varlığı, alt tabaka insanının eşrafa ve kadıya karşı olan şüpheli tutumun gerekçesiydi. Şuhûdü'l-hâl olarak, ileri gelenlerin mahkeme davalarına düzenli katılımı ve duruşmaları takibi, insanların herhangi bir istismar, haksızlık ve şer'den sapmaya maruz kalmalarına karşı güçlü bir denetleme mekanizması oluşturmalarıyla Kayseri, bahsi açılan toplumsal parçalanmayı minimize edecek bir niteliğe haizdi. İmparatorluktaki pek çok mahkeme bu tür istismarlardan tam anlamıyla kurtulamamış olmasına karşın Kayseri'nin bu anlamda arzu edilene en yakın olması, toplumun tüzel alana yönelik ilgisi ile izah edilebilir.²⁰⁶ Aynı yerli ileri gelenler, tüm vatandaşları bilgilendirmekle yahut daha geniş yetke ile vatandaşları hukuki anlamda temsil ve onlara malumat aktarıp, bağımsız, yerel çıkarlar ve ihtiyaçlar lehine mahkemeyi etkileyecek bazı uygulamalar yapacak birimdir. Kadıların vazifelerini layıkıyla yerine getirmeleri için, bunlarla uzlaşa içerisinde hareket etmeleri gerekmektedir. Yine şuhûdü'l-hâl temsilciliğiyledir ki, Kayseri halkının iradesi, imparatorluk yetkesine, kadı-adaleti bileşkesinin *halka rağmen* tavrına kurban gitmemiştir.

---

²⁰² KŞS, 137/10-2.

²⁰³ KŞS, 137/7-5.

²⁰⁴ KŞS, 126/20-3.

²⁰⁵ Öcal, *133/1 Numaralı Şerhiyye*, s.116-7.

²⁰⁶ Jennings, "Limitations of the Judicial Powers", s.163.

Vekil yetkesi (vekâlet), halkı hukuki müdâfaada, daha az etkili olan bir aracılık konumunda değildir. Kanuni olarak vekilin vazifesi, müvekkilinin çıkarlarını temsil etmektedir. Genel kanını aksine, ne İslam hukuk terminolojisinde ne de günlük Arap dilinde *müvekkilin savunucusu* anlamında değildir. Vekilin yasal görevi, davacının en iyi yargılamaya muvaffak olması için kanıtları çarpıtmak ya da gizlemekten ziyade konu ile alakalı doğruları kadıya aktarmaktır. Davacının rızasını almak koşuluyla herkes vekil olabilir. Davacının rahatsızlığında yahut yokluğunda ise, onun rızasının alınması dahi göz ardı edilebilir. Örneğin, Şebinkarahisar dönüşü vefat eden Niğdeli Hacı Abdullah oğlu Osman'ın Kayseri'de bulunan mallarının vekili olan Veli Halife, mahkeme tarafından atanmıştır (21 Ramazan 1154/30 Kasım 1741).²⁰⁷ Görüldüğü üzere, şehrin mu'teberânı itibarı ile vekâlet sürecine etkide bulunabilir. Bu surette, halkı korumada yani hukuki savunmada ileri gelenler bir kez daha aracı rolü oynamaktadır.²⁰⁸ Kayseri'deki uygulamalar ışığında, İslam hukuku ve bölgesel pratikler olmak kaydıyla, vekâletin iki alt kümeye ayrılması olasıdır. Ayrışma sınırını, vekilin ya genel olarak yahut özel olarak tayin edilmesi çizer. Anglo-Amerikan adalet sistemindeki savcı gücü ile mukayese edilebilecek olan genel vekâlette vekil, yasal olarak müvekkilinin tüm hakları üzerinde söz sahibi durumundadır.²⁰⁹ Emine binti Bali'nin tüm hakları üzerinde Hacı Abdullah bin Hacı Himmet'i vekil yapması (17 Recep 1035/14 Nisan 1626), aynı şekilde Yovan binti Kaya'nın Hızır bin (?) mutlak vekili olarak göstermesi (22 Ramazan 1035/17 Haziran 1626) XVII. yüzyıl Kayseri'sinde genel vekâlet uygulamalarına örnek olarak sunulabilir. Çoğunlukla miras, bir evin satımı, bir borcun tahsili, başka bir şehre bazı eşyaların nakli yahut müvekkilin eşinden boşanması gibi hukuki işlemler ise, özel vekâletin alanına girmektedir: Sadât-ı kiram'dan es-Seyyid Ali zimmî Anastas ile gerçekleştirdiği mülk satışında İbrahim Çelebi'yi,²¹⁰ aynı şekilde Emine binti Ali'nin Halil'e yapacağı mülk satışında Mehmed Efendi'yi²¹¹, Halil bin Mehmed'in, Hatice binti Süleyman ile nikah akdi için Mehmed isimli bir kimseyi,²¹² Hüseyin Odabaşı'nın, zimmî Delot ile aralarında geçen iplik satışı neticesinde alacağı 400 kuruşun tahsil edilmesi için Arız (?) Ağa ve İsmail bin Mehmed'i vekil yapması gibi.²¹³ Dikkat edilirse, vekillerin ekseriyeti efendi, çelebi, ağa veyahut hacı gibi toplum tabanında itibar sahibi kimselerdir ve bu lakap ve yetke işaretleri

²⁰⁷Sevda Yıldırım, *133/3 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili (H. 1155/M. 1742) Metin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, s.63-4.

²⁰⁸ Ronald Jennings, "Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts Author(s)", *Studia Islamica*, No 48 (1978), s.148-9

²⁰⁹ Jennings, "Office of Vekil", s.150.

²¹⁰ KŞS, 117/15-4.

²¹¹ KŞS, 126/12-2.

²¹² KŞS, 126/98-2.

²¹³ KŞS, 126/16-1.

hukuki meselelerde avantaj olarak kıymetlendirilmiş olacak ki, müvekkiller tercihlerini bu yönde kullanmışlardır.

Vekillik konusunda son olarak değinilmesi gereken ve Kayseri hukukunun esnekliğinin dayanağı olan zimmî ve kadın vekiller maddesidir. Kayseri uygulamalarında örneklerine sıkça rastlanmasa da, Hanefi okuluna göre kadınlar erkekler için vekil olarak tayin edilebilirlerdi: Mehmed bin Ahmed mutasarrıfı olduğu tımar karyelerinin öşürlerini alması için eşi Emenullah hanımı²¹⁴, Gülek hamamında darb edilen Ümmügülsüm dava ile ilgilenmesi için Esmâ binti el-Hac Abdülfettah'ı,²¹⁵ Enderus ve Murat'a mülkünü satacak olan Nazlı Hanım, Kuriş kızı Bali'yi kendine vekil yapmıştır.²¹⁶ Diğer taraftan zimmîler de Müslümanlar adına vekil olabilmekteydi. Mehmed Beg bin Hacı Mustafa zimmî Kaya'ya Halep'teki zimmî Tatardan elbise ve kırmızı biber alması için vekil yapmıştı. Yine Ahmet Çelebi Muqaddesli'yi (?) Medine-i Münevvere evkafı cizyesinin tahsiline vekil yapmıştır.²¹⁷ Rumdegin köyünde ölen Mehmed b. Hüseyin'in mirasçıları köyden diyet istediklerinde, köy ahalisi adına vekil ve köy kethüdası olan Manok veled-i Kesber isimli bir gayrimüslim idi.²¹⁸ Mancusun köyünün eski kethüdası Sahake veled-i Bagos'un köy masrafları için topladığı 5706,5 kuruşun 690,5 kuruşunu zimmetine geçirmesi üzerine açılan davaya Magırdic veled-i Abraham vekalet etmişti.²¹⁹ Değişik mahallelerdeki (Eslem Paşa, Oduncu, Sultan, Sımıkçı) ehl-i zimmet'in vekilliği için Mehmet kethüda'nın atanması ise, Müslümanların da azınlıkların davalarına vekâlet edebildiklerini ifade etmektedir.²²⁰ Aralarında borç alıp verme, ticari ve zanaat kapsamı içerisinde bütünleşme yahut isimler noktasındaki etkileşimlerden ziyade tüzel alanda *inanç farklılığı* tabusunun aşılması, Kayseri halkının toplumsallaşmada katettiği yolu göstermektedir.

Gayr-ı şahsi yargılamaların yerine kadının dava tarafları ile yüz yüze diyalog kurması, -bir avukatlar grubu olmadığı için- hiçbir kimsenin uzman bir avukatın hukuki derinliğine sığınamaması, her girişimin ön yargısız bir karar almaya dönük olması, mahkemenin toplumu asli ve tali unsur (Müslüman ve zimmî) olarak ayırmayıp bireyleri, haftalarca bekletmeden yahut taleplerini geri çevirmeden ve hukukun kibirli yönünü göstermeden dinlemeye hazır

²¹⁴ Muhittin Aydoğan, *91/1 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili (H. 1094/M. 1683) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2002, s.89-90.

²¹⁵ KŞS, 117/58-2.

²¹⁶ İsmail Altun, *125 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili (H. 1143/M. 1730-1731) Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2002, s.118-9.

²¹⁷ Jennings, "Office of Vekil", s.154-5.

²¹⁸ Danacı, *133/2 Numaralı Şerhiye*, s.152-3.

²¹⁹ KŞS, 126/37-4.

²²⁰ KŞS, 126/48-3.

olması Kayseri'deki başta azınlık, köylü ve kadınlar olmak üzere tüm halkın, küçük sorunlarını dahi mahkemeye taşımada tereddüt yaşamamalarının başlıca gerekçeleridir.²²¹ Mahkeme ile kurulan ünsiyet, kent cemiyetine, merkezin müeyyidelerine karşı hakkını kanuni yollarla savunma ve kolektif olarak kent çıkarımı gözetme bilincini zerk eylemiştir.

Avarız vergisinin miktarının belirlenmesinde kent insanının ortak hareket etme çabaları, ma'serî vicdanın derecesini göstermek için uygun bir referans olacaktır. Hükümet, bütçe açığını kapatmak ve militarist gereksinimleri (askerlerin maaşı, ordunun ihtiyaçları) temin etmek için, önceleri olağandışı hallerde alınan avarızı 1593/1606 harp dönemlerinde düzenli vergi haline getirdi. Verginin meblağı net değildi, bölgesel olarak belirlenme görevini kethüdanın seçtiği bir kişi üstlenir ve verginin tahsilinde, temsilci ile vergi mükellefi reaya arasında problemler yaşanır. Açıktır ki avarız vergisi, reaya üzerinde ciddi bir yük niteliğindedir ve rahatsızlıklarını göstermek için kadı üzerinde ciddi bir baskı oluşturmaktaydılar.²²² Kayseri'nin sakinleri, avârizhane sayısının belirlenmesi sürecine aktif olarak katılarak bir grup bilinci ile hareket etmiş ve bu surette toplanacak paranın mükellefiyetini de üzerlerine almışlardır. Karakürkçü mahallesinin avarız işlerinden sorumlu es-Seyyid Musa Çelebi'nin vefatı üzere Molla Ömer'in göreve getirilmesinde halkın isteğinin dikkate alınması, kent sakinlerinin sürece kayıtsız kalmadığını gösterir.²²³ Kayseri şer'iyye sicillerinin, avarız sistemindeki güçlükler hususundaki yetersizliği, halkın avarız konusunda şikâyet ve yolsuzluklara yönelik itirazlarını –sistem hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlaması hasebiyle- kıymetli hale getirmektedir.²²⁴ Avarız vergisiyle alakalı olarak, farklı kent mahalleleri ve köylerinden yapılan şikâyetler mevcuttur. Çoğu mahalli şikâyetlerde kadıya arz edilip onun hükmüyle halledilmesi yoluna gidilirken bazı örneklerde meselenin ya şikâyet sahibi yahut kadı vasıtasıyla İstanbul'daki divana arz edildiğini görmekteyiz. Muafiyet, mültezim ve kadı sûistimâlleri, avârizhane sayısının düşürülmesi şikâyetlerin başlıca maddelerini oluşturmaktadır. Selman köyüne tabi Sınkçı cemaatine tayin edilen dört rub avârizhane'nin cemaatin ödemeye muktedir olmaması üzerine, iki avârizhane sorumluluklarından çıkarılmıştır.²²⁵ Kayseri'nin Vönk köyü halkı 1027/1618'de, divana bir adam gönderip tüm köy için tayin edilen 4 avârizhanenin, yoksulluktan ötürü ikiye

²²¹ Jennings, "Limitations of the Judicial Powers", s.180-1.

²²² İnalçık, "Military and Fiscal", s.315-6.

²²³ İlhami Temur, *136 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1997, s.232.

²²⁴ Süleyman Demirci, "Complaints About Avariz Assessment and Payment in the Avariz-Tax System: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of Kayseri, 1618-1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 46, No. 4 (2003), s.447-8.

²²⁵ Oğuz, *59 Numaralı Kayseri Şer'iyye*, s.214-5.

düşürülmesini talep etmiş, gönderilen cevapta talebin onandığı belirtilmiştir.²²⁶ Yine aynı tarihli benzer bir vaka da Mükremin mahallesinde meydana gelmiştir. Hasan, Mustafa ve Seyyid adlı kişilerin kadiya gelerek mahallenin bir avârizhane bile ödeyecek durumda olmamasına karşın iki avârizhane vergisine mükellef oldukları yönündeki şikâyetleri kadi kanalıyla halledilmeye çalışılmıştır.²²⁷ Depecik mahallesinde bulunan Mescid-i Hüseyin Fakih cemaatinin ödeyeceği dört hanenin üçe,²²⁸ Lale mahallesi ahalisinin ödeyeceği üç hanenin ikiye düşürülmesi²²⁹ kararı, gene maddi imkânsızlıklar üzerine belirtilen taleplerden sonra alındı. Ulubürüngüz köyünün halkı ise doğrudan divana müracaat ederek, köylerinin dört avârizhanesi olmasına karşın mültezimin daha fazla vergi talebi sorununu iletmışlerdir. Divan da meselenin derhal halledilmesini kadiya gönderdiği cevabında bildirmiştir.²³⁰ Kayseri kazasındaki naibe hitaben yazılan (5 Cemaziye'l-ahir 1155/7 Ağustos 1742) tarihli fermanda ise, Tavlusun köyünün 1057/1647 yılından 1130/1718 yılına kadar avarızı ödemelerine karşın bu tarihten sonra avârizı Yahyalı halkına yükledikleri ve bu duruma son verilmesi emredilmiştir.²³¹ Pek muhtemeldir ki, bu ferman Yahyalı halkının şikâyeti üzerine kaleme alınmıştır. Son olarak, Şarkıyan mahallesi'nin vergiden muaf olması örneği verilebilir. 1093/1682'de mahallenin sakinleri 6.25 avârizhaneyi ödemekle mükellef idi. Dönemin Kayseri kadısı, imparatorluk divanına gönderdiği dilekçede, mahalle halkının ekonomik durumunun çok zayıf olduğunu şayet vergiden muaf olmazlar ise ahalinin dağılmaya meyledeceğini ifade etmiş bunun üzerine hükümet muafiyeti onaylamıştır.²³²

Kayseri halkının vergi konusundaki rahatsızlıkları yalnızca avarız ile sınırlı değildi. Gümelkan köyündeki zimmîler, 1035/1625 yılı cizye vergisini ödemelerine rağmen vergi tahsildarı Ali bin Abdullah'ın tekrar toplaması üzerine meselenin sorgulanmasını istemişlerdir.²³³ Cizyedârın ehl-i zimmet'ten, tarh olunan meblağdan (alâ 10 kuruş, evsâd 5 kuruş, ednâ 2,5 kuruş) fazlasını tahsil etme teşebbüsü, köy halkının divana arzuhal gönderip durumun halledilmesini talep etmesiyle karşılık bulmuştur.²³⁴ Yakın örnekte, bu defa ölmüş olanların cizye bedelinin de ödenmesi istemi ve fazladan ücret ödemeye zorlama halkın

²²⁶ Demirci, "Complaints About Avariz", s.452.

²²⁷ Demirci, "Complaints About Avariz", s.453.

²²⁸ Akkan, *60/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye*, s. 154.

²²⁹ Kaya, *15/2 No'lu Kayseri Şer'iyye*, s. 143.

²³⁰ Demirci, "Complaints About Avariz", s. 453.

²³¹ Yıldırım, *133/3 Numaralı Şer'iyye*, s. 220-1.

²³² Demirci, "Complaints About Avariz", s. 450-7.

²³³ Ahmet Gündüz, *27/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1035-1036 (M. 1625-1626)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s. 83.

²³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafî Defterhane-i Amire Defterleri (BOA. DVN. ŞKT. d), 993,s.5

refleks göstermesine sebep olmuştu.²³⁵ Efkere karyesinden bir takım zimmi'yi mahkemeye başvurmaya sevkeden güç, tahsildar Mustafa Bey'in fazladan para toplaması idi.²³⁶ Mevcut koyunlardan her yıl düzenli olarak vergisini ödediğini ancak Karaman ağnam vergisi tahsildarının haksız olarak fazla vergi talep ettiği iddiasında olan Ahioğlu Ahmed, meseleyi arzuhal sunarak divana taşımıştı.²³⁷ Kayseri'nin cullah taifesinin ileri gelenleri, kirbas damgasını toplamakla mükellef olan Mustafa bin Abdullah'ı kanun dışı vergi toplaması nedeniyle mahkemeye şikâyet etmişlerdi.²³⁸ Van muhafazasında olan Murtaza Paşa'nın saltanat makamına sunduğu arzuhâlde, Kayseri livâsı'nın 1155/1742 yılına ait imdâdiyyenin 370 kuruşluk kısmını tahsil edilemediğini belirtmesi²³⁹ ve 1159/1746 tarihli bir fermanın livâyâya bağlı bazı köylerdeki vergi tahsilinde yaşanan aksaklıkların giderilmesini emretmesi,²⁴⁰ bölge halkının vergi konusundaki sıkıntısına işaret etmektedir. Durum böyle iken, vergi tahsilindeki her türlü istismarın halkın tepkisiyle karşılanması gayet doğal görünmektedir. Tüm bu iktibaslar, toplumun, en ücretli köy kütellerinin dahi, vergi ile neyin yasal neyin yasal olmadığını ve yine toplumun alt tabakasındakilerin bile adaleti arama yollarını bildiğini göstermektedir. Bu bilgiyledir ki, merkezin toplumu -patrimonyal devlet anlayışına muvazi olarak- aygıtlılaşmada kullanacağı tüzel alan, toplum tarafından periferileşmede, merkezi değerler sistemine karşı durmada bir kalkan olarak değerlendirilmiştir.

---

²³⁵ BOA, DVN. ŞKT., 993, s.2.

²³⁶ Öcal, *133/1 Numaralı Şerhiyye*, s. 223-4.

²³⁷ Yıldırım, *133/3 Numaralı Şerhiyye*, s. 157-8.

²³⁸ Rıdvan Yurtlak, *66/1 Numaralı Kayseri Şerhiyye Sicili (H. 1067/M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998, s. 122.

²³⁹ Yıldırım, *133/3 Numaralı Şerhiyye*, s. 189-90.

²⁴⁰ Temur, *136 Numaralı Kayseri Şerhiyye*, s. 81-2.

SONUÇ

Çalışmamız, Osmanlı imparatorluğundaki desantralizasyon sürecini, yalnızca küresel etkiler söyleminde yahut modernleşme kuramları çerçevesinde ele almaktan ziyade toplumcu bakış açısıyla izah etmeye çalışan bir deneme olarak okunabilir. Modern dönem öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun patriyarkal yönü ne derecede baskın olursa olsun, her biri kontrol aygıtı olan bürokrasi, ordu, hukuk, ekonomi gibi çarklar işlerliğini yitirmeye başladığı an, sürü eğretilmesi ile vasıflandırılmaya çalışılan taşra toplumu bile periferileşme emareleri gösterecektir. Shils'in egemenlik kaynaklarından mahrum kalmanın, merkez-çevre çatışmasını tetikleyeceği yönündeki muhakemesini, klasik dönem sonrası Kayseri şehrinin imparatorluk merkezine karşı duruşu, şehir imkânlarını otonomileşme adına kullanma temayülü destekler görünmektedir. Şayet Batı kent cemaatlerinin monarşik düzeni transforme eden (dolayısıyla toplumu çevreleştiren) hareketliliğini, sosyo-ekonomik kaynaklar, özerk şehir hukuku, yerel seçkinler şartlarının karşılanmasıyla olgunlaşan sivil toplum kültürüne borçlu olduğunu kabul edersek, Osmanlı şehirlerinin (çalışmamız özelinde Kayseri'nin) bu bağlamda çemberin dışında tutulamayacağını belirtebiliriz. Bu yönüyle çalışma, XVII. yüzyılın başlarından imparatorluğun yıkımına değin geçen sürede, -kişisel patrimonyalizmin hortlaması ile- dönemsel kesintilere uğramakla birlikte süreğenliğini yitirmeyen adem-i merkezileşmeyi, imparatorluğun düşüşüne (toplumsal yükselişe değil) bağlayan geleneksel yoruma karşı çıkmaktadır.

Sivil toplumu eksene alarak Kayseri şehrini inceleme altına alan çalışma, yalnızca olguya ilişkin pozitif yahut negatif çıkarsama yapmak gibi tek bir yöne ışık tutmaktan ziyade koşullar üzerinden Osmanlı tarihinin tartışmalı konularından ayanlar ve hukuki bilinç maddelerini de açıklamaya çalışmıştır. Etüdün başlarında, sivil toplumun sınıfsal ayırım çizgilerini silecek bir işlevde olduğunun dikkatlere sunulmasındaki hedef, devlet cihetinden asi toplum cihetinden eşkıya olarak nitelendirilmeye çalışılan ayanların, aslında her iki kesimle de karşılıklı münasebet içerisinde olduğu yönündeki yaklaşıma zemin hazırlamaktı. Ayanların uzun soluklu varlıkları, ancak bu iki kesim tarafından onanma ile açıklanabilir. Ayanlar, toplumsal anlamda kabul görmedikleri müddetçe sivil toplum kapsamı içerisinde yer edinemezler. Dolayısıyla sivil toplum, -zannedildiğinin aksine- bir ara sınıf, bir koridor tabaka değil hükümet dışındaki sosyal kümelerin, üretilen değer ve hedefler etrafında buluşmasıdır. Öyle görünüyor ki, ayanlar ile halkı ortak bir şema içine yerleştiren düşünce, ilişkinin menfaat

sağlama yahut himaye talebi üzerine değil de ma'şeri vicdan esasına göre şekillendiği kanaatini taşımaktadır. Sivil toplumun, düşük bir zihinsel başarıya sahip muhakemelerde yahut fırsatçı değerlendirmelerde olumsuzlanmaya elverişli yanı, otonomileşme derecesinin nerede bittiği toplumsal başıbozukluğun, anarşinin hangi noktada başladığı meselesidir. Ayanlar bahsinden hareketle, sivil toplumun devlet *karşıtlığı* (ki bunun adı düpedüz anarşidir) olmadığı devletin topluma rağmen aldığı kararlara, uyguladığı normlara *karşı* çıkış olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Başka bir ifadeyle, toplumsal muhalefetin hedef tahtasında devlet değil, jakobenizm vardır. Bu nüansı kaçırmak, sivil toplumun ayrıştırıcı eğilimlere kurban gitmesine yol açabilir.

Kayseri örneğinden, Osmanlı toplumunun hukuki alan ile yakınlığının gün ışığına çıkarılması tezin bir başka özel niyetini ifade etmektedir. Modernitenin parametrelerinden, ileri düzeyli kentleşmenin ölçütlerinden biri olan yerel hukuk bilincine, Kayseri toplumu yabancı değildi. Hukuk, bir taraftan birey ve toplum haklarının tepeden inme yaptırımlarla çiğnenmesinin önüne geçen bir set bir taraftan da Kayseri halkı ile ayanlarını bütünleştiren bir tutkal oluyordu. Şuhûdü'l-hâl ve vekil olarak kent seçkinleri ile hukukun esnekliğinin farkında olan, sorunları mahkemeye taşımada çekince göstermeyen halk kesinlikle hukuki sürecin dışında kalmıyordu. Sahip olduğu bu hususiyetler, Kayseri'yi, Osmanlı'daki merkez-taşra çatışmasını göstermede en uygun temsillerden biri konumuna getirmektedir. Aynı ölçütler ekseninde diğer şehirler üzerine yapılacak tetkikler, Kayseri'nin bu açıdan istisna olmadığına işaret edebilir ve imparatorluğun dönüşümünde şehir toplumunun kapasitesine ışık tutabilir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Vesikaları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Bab-1 Âsafi Defterhane-i Amire Defterleri (BOA. DVN. ŞKT. d): 993

İbnülemin Tasnifi Şükr-ü Şikâyet (BOA. İE. ŞKRT): 295, 350

b. Kayseri Şer'iyye Sicilleri:

Şer'iyye Sicil (KŞS): 117, 126, 137.

B. Eserler

ACUN Fatma, "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum", *Sivil Toplum Dergisi*, 3. dizi, 10. sayı, 2005, s. 51-59.

AKKAN, Meltem, *60/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1065/ M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003.

ALTUN, İsmail, *125 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1143/M. 1730-1731) Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2002.

AYDOĞAN, Muhittin, *91/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1094/M. 1683) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2002.

BULUŞ, Abdülkadir, "Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları", Selçuk Üniversitesi, *İ. B. B. F, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9, Sayı 16, Ekim 2008. 21-36.

CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

CANER, Songül, *138 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1161-62/M. 1748-49) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1997.

CİHAN, Ahmet – DOĞAN, İlyas, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

CİRHİNLİOĞLU, Zafer, *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

ÇAHA, Ömer, *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.

ÇAHA, Ömer, "Osmanlı'da Sivil Toplum", *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No 3-4, Jan. 1994, s. 79-99.

DANACI, Abdullah, *133/2 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1155/M. 1742) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2010.

DEMİRCİ, Süleyman, "Complaints About Avariz Assessment and Payment in the Avariz-Tax System: An Aspect of the Relationship Between Center and Periphery: A Case Study of Kayseri 1618-1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol 46, No. 4 (2003), s. 437-474.

DEVECİ Sefure, *55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1055/M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2002.

DÖĞÜŞ, Selahattin, *25 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (İlk 100 Sahife) H. 1034 /M. 1624-1625*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994.

DOĞAN, Mesude, *60/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1065/M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2001.

DURAN, Orhan, *90 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1091 M. 1680*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994

ELDEM, Edhem, “İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve Halep*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 152-240

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar – Arif Bilgin, İstanbul 2008, s. 49-60.

FAROQHI, Suraya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalycioğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

GROC, Gerard, “Milliyetçilik, Sivil Toplum ve Dinci Parti: Fazilet Partisi ve Demokratik Bir Geçiş Denemesi”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-132.

GÜNDÜZ, Ahmet, *27/1 Numaralı Kayseri Şerhiye Sicili H. 1035-1036 (M. 1625-1626)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994.

İNALCIK, Halil, “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century İslamic History*, der. Naff, T. and Owen, R., Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1997, s. 27-52.

İNALCIK, Halil “İstanbul: An İslamic City” *Journal of İslamic Studies* 1 (1990), s. 1-23.

İNALCIK, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum* 6, 1980, s. 283-337.

İNALCIK, Halil, “Comments on “Sultanism”: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers In Near Eastren Studies, Number 1* (1992), s. 49-72.

İNALCIK, Halil, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 74-87.

İNBAŞI, Mehmet, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992.

İNCE, Yunus, “Kârhânededen Baruthâneye Karaman Eyaletinde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda), Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, XIII/1, İstanbul 2011, s. 11-30.

JENNINGS, Ronald, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies* 7, 1976, s. 21-57.

JENNINGS, Ronald, “Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studia İslamica*, No. 50 (1979), s. 151-184.

JENNINGS, Ronald, “Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts Author(s), *Studia İslamica*, No. 42 (1975), s. 147-169.

JENNINGS, Ronald, “Kadi, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System Author(s)”, *Studia İslamica*, No. 48 (1978), s. 133-172.

KALIPÇIOĞLU, Muhammet Ali, *65 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1066-1067/M. 1655-1656)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1996.

KALIPÇIOĞLU, Zeynep, *75 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1073-1074/M. 1663-1664)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1996.

KARAGÖZ, Mehmet, “XVII. ve XVIII. Asırlarda Kayseri (1650-1750)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı 1, Elazığ 2009, s. 259-279.

KARAKAŞ, Muhammet, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri’de Ayan ve Mütegalibeler”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998, s. 259-265.

KARPAT, Kemal, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm*, çev. Abdülkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

KAYA, İsmail, *15/2 No'lu Kayseri Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1019-1020/ M. 1611-1612)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1995.

KESKİN, Mustafa, “Osmanlı Toplumsal Hayatına Ait Tespitler: Kayseri ve Yöresi Örneği”, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*, Kayseri 2006, s. 24-33.

KESKİN, Mustafa, “XIX. Yüzyılda Çarşılar, Pazarlar, Hanlar ile Mesleklerin Toplumsal Dağılımı: Kayseri Örneği”, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*, Kayseri 2006, s. 112-120.

KHOURY, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.

MARDİN, Şerif, “Sivil Toplum”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 9-19.

MARDİN, Şerif, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 203-239.

MARDİN, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.35-77.

MARDİN, Şerif, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 21-34.

MASTERS, Bruce, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu’nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve Halep*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 19-87.

MERT, Nuray, “Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 45-83.

MERT, Özcan, “Kayserili Bir Ayan: Zennecioğlu Seyyid Mehmet Ağa”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998, s. 323-334.

OĞUZ, Mustafa, *59 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1062/ M. 1652) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.

ÖCAL, Süleyman, *133/1 Numaralı Şer’iyye Sicili (H. 1155-M. 1742) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2010.

ÖNSOY, Rifat, “XIX. Yüzyılın Sonunda Kayseri’nin İktisadi ve Ticari Durumu”, *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri*, Kayseri 1987, s. 41-43.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, *Belleten*, Sayı: 168, Ankara 1978, s. 667-723.

ÖZVAR, Erol – BİLGİN, Arif, “Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar – Arif Bilgin, İstanbul 2008, s. 15-32.

PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1985.

SARIBAY, Ali Yaşar, “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum,” *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 88-110.

SHILS, Edward, “Centre and Periphery”, *in the Logic of Personal Knowledge: Essays to Michael Polanyi*, Routledge & Kegan Paul, 1961, s. 117-130.

ŞEKEROĞLU, Erdal, *183 No’lu Kayseri Şer’iyye Sicil Defteri (H. 1224-1225/M. 1809-1810) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1999.

ŞEN, Gültekin, *69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1069/M. 1658-1659) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1996.

TAŞ, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, sayı 44: s. 25-44.

TEMUR İlhami, *136 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1997.

TOK, Özen, “XVIII. Yüzyılda Kayseri Sancağının İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, Kayseri 2009, s. 768-786.

TOK, Özen, *130 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1151/M. 1739-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996.

TUNA, Korkut, *Şehir Teorileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyaset*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

VERGİN, Nur, “İslam'da Çağdaşlaşma ve Türk Demokrasisine Geçişte Rolü”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 56-73.

WEBER, Max, *Şehir*, ed. Don Martindale – Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, Yarı Yayınları, İstanbul 2012.

YERASİMOS, Stefanos, “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 13-23.

YILDIRIM, Sevda, *133/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1155-M. 1742) Metin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011.

YÖRÜK, Doğan, “H. 1259/M. 1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler” *Turkish Studies – International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol 8/11, Ankara-Turkey, Fall 2013, s. 439-466.

YURTLAK, Rıdvan, *66/1 Numaralı Kayseri Şeriyeye Sicili (H. 1067/M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998.

ZENS, Robert, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *International Journal of History*, Vol. 3/3 2011, s. 433-447.